CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

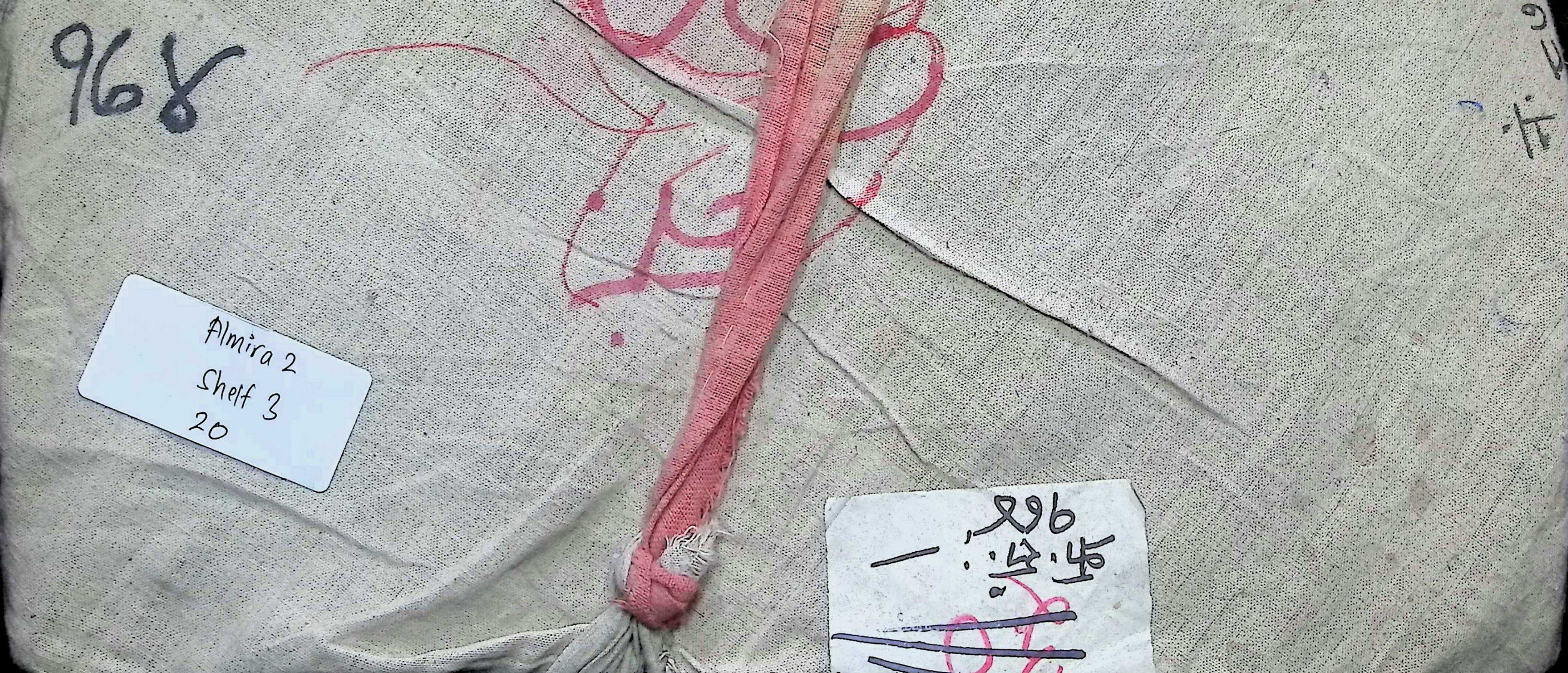

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नं. ५१ ८८

बाग्मतीख्यान
(ज्ञानरसनाटक)

१२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नं.
४२८७

श्रीवाक्यमहावाक्यानि – (शान्तर सनातक)

चतुर्वेदोक्तानि।

अपौरुषेयाणि

श्री ५ को सरकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ·गी
॥१॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ यदक्षरं निगदित ॥ यस्तो यो ॐ न ह्वान काप्रभावले
गरियो संपूर्ण जगत्का नजान्छ देष्छ छ · शुन्छ छ · सोहि ह्रषष्ठान पालयौं ॥ नुझ्ञो
छ सोहि कन ब्रह्मस्थान कहियाको छ · सोहि ब्रह्मस्थानलाइ मेरो नमस्कार छ भनियां हं
यो गेयस्वर हरूपनियोगाद समहावाक्यको अर्थ अनुमान शंक्षेप भाषाले अर्थ प्रप
नलाई · मनैले मनन गर्दछन् ॥१॥ आदौ वेदा इति ॥ आदि वेद जो छ सो यस्कै ॐकारमा
रहे · सोहि देषिन्छ ऋग्यजुः स्वर्णाध्यायः ई चार वेदमया कोछन् · तिवार देषिप्र थम ऋ
ग्वेदले प्रज्ञान नपानस्त ब्रह्म भनियो प्रकाश जानस्त जो हो सोहि ब्रह्म हो भन्या वाक्य जो
छ प्रसिद्ध ज्ञानै छ · फेरि यजुर्वेदले अहं ब्रह्मास्मि भनि · यो अहं शब्दको स्थान जो हो सोहि
ब्रह्म हो भन्या वाक्यले · अर्थ विशेष वाक्यको माव थान गर्या का छन् · फेरि सामवर्ग्गिवेद

रा प
॥१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ले पनि अयमात्मा भनि॰ यो आत्मा जो हो सोहि ब्रह्म हो भनि उनै वाक्यको संकेतले प्रतिपादना
गर्‍याका छन्॰ तत्त्वमसि भन्या वेदले पनि तत्त्वमसि भनि जीव॰ ईश्वर॰ ब्रह्म॰ यकै शब्द यकै ब्रह्म
हो भन्या श्रुतिवाक्य सिद्ध नैछ हैन वादिलाई छैन ॥२॥ ततः सर्वं चराचर ॥ तब यहां हुंति नै
चार वेदका संबंधले गरि अनेक युग मनुष्यहरुलाई सिक्षा हेतु निमित्त कहियाको यो चार वे
द देखि कन् हियाका॰ ब्राह्मण॰ क्षत्रिय॰ वैश्य॰ शूद्र॰ येस्ता चार अनेक वर्णभेद होईयाका छ
न् ॥३॥ तत्र नैति ॥ तब त्यहि देखि ब्रह्मचारि॰ गृहस्थ॰ वाणप्रस्थ॰ सन्यास॰ आश्रम भनि ति चारै वेद
देखि प्रगट भयाका छन्॰ येस्ता ई चार आश्रममा॰ ब्रह्मचारिको धर्म॰ त्रिकाल संध्यावं
धनमा अरु छ होई वेदको निरोपन गर्नु॰ पर्व पर्वमा काव्रतादि हरु पनि लिनु॰ आतिसिल
धारि होई मागि ल्यायाका भिक्षादि अन्न पनि॰ गुरुनिमित्त मा नैवेद्य लगाईतन अआफु लेसि
नु॰ तस्ता नैष्ठिक ब्रह्मचारिका पनि औं हांस प्रविर्यपत नर्हुं दै न तां दास प्रगुरु स्थान

पाव्रलचारिकेहोंईन्छ·पतनभयोभन्याकुदैन॥७॥नष्टचरितं॥नवताहांविर्य्यपतनभयोनव
म·वा भन्या·न्हत्ताधर्मकाआश्रमलिशेषेणपासनागर्नु·वर्तादिहरूपछिलिनु·वतादिहरूकापुजा
॥२॥ पीनगर्दैरहनु·यज्ञगर्नु·दानगर्नु·तपगर्नु·अतिथिलाईसंमानपूजागर्नु·वेलावेलापाकोहन्ना
नगर्दापैनभैगर्नुसंचोवोलनु·मिताहारिहनु·आफ्नास्त्रीलाईमात्रैरितुकापंचदिनमारितु·दा
नदिनु·हत्ताआश्रममारहनु·भनियाकोछ·अब स्वधाछैन॥८॥श्रपयति॥श्रवयाहांप्रान्त·वा
णप्रस्थकाधर्मकहियाकोछ·वाणप्रस्थलै·वणपामाश्रकोवासगर्नु·फलफुलपत्राहारस्थ
वा जलैमात्रपियेरपनिआफ्ना तपनछोडनु·गृष्म ऋतुमापंचाग्निकोसेवागर्नु·छाजनवा
हिरहोईरहनु·शीशीरितुमाभन्याघाटिसम्मकाजलमाराहिआफुसाधनगर्नु·यस्ताकृ
च्छ्रचान्द्रायणादिनानातपश्चाचारणगरिवनैमाअतिदुःखितनहोईरहनु·कहियाकोछ॥ राम
॥९॥श्रपयति॥श्रवयाहांप्रान्तनारपुकारकायतिधर्मकहिंछ·कुटिचर·वहुधक·हंस·पर ॥२॥

महंस· इति बारह न्· इ बारमा· कुटिचरको धर्म· आफ्नै ज्ञातमाको मात्र भिक्षा खाई तपस्या गर्नु· त्यो भि
क्षा मात्र पनि मांसादि भिक्षा वर्जित गरि रहनु· समभाव निश्चल नइ इन्द्रिय पाँच लाई वस गर्नु· दमन भन्या
को· वाक् पाणि पाद पायु उपस्थ· यस्ताई· पाँच इन्द्रियेलाई वस गर्नु· यस्ता सहनशील· सावधान·
धैर्य आदि· योग विधि साधनलाई सम्पादित यत्न गर्नु· यस्ता प्रत्यक्षं शान्त होइ योगाभ्यास गर्या
कुटिचर ज्ञो छ· सो मोक्षभागि होइजान्छन्॥७॥ कुटिचरनीति॥ कुटिचर भन्याका यात्रिव लक्ष्या
दि छन्· चौथ क भन्याका गौतमादि त्रिदंडी रहु भनि· तन मन वचन· तिनदाल्छ गन्यो चिह्न दीएछ हरू
छन्· हंस भन्याका व्यासादि छन्· हंस लेस हरमा तिन रात्रि पार गरहनु· पृथ्वी पाँच रात्रि देखिनर
हनु· सा नागाउँमा पकै रात्रि मात्र रहि· यस्ता प्रमाणले पृथ्वि विको रटना गन्या हंस ज्ञो छ सो मोक्ष
भागि होईजान्छन्॥८॥ अथ प्रति॥ अब याहां प्राप्त परमहंसको धर्म कहिं छ· परमहंस ज्ञो छ सो
केवल बल्ले त्वं आत्मा होईयाको छ्न्छ· देहाभिमान नरह्याकाङ्नाले· बाहिरका वासना रहित है
ई अहंकार छुटि· लोप छ्न्छ्याको छ्न्छ· निसंग होई रहनाले केहि वातका पनि संसाङ्दैन· तेस्ता नि

ई

स्थिचनरूनालेसंग्रहकोहिको नरू ग्रासितो छ्नसुखरु रवमानपमा नमापनिवरोवरूनाले केवला
प॰ वा ॥२॥ ऽछ्नाकापद्दपत्व र्थियेहो ईकनसमस्तविषयवासनारहितभयाकाओछन् सो सोपरमहंसकेव
लनिर्विशेषब्रह्मकोचिंतनामारह्याकोहुनछन् भनिकहियाकोछ ॥८॥ किंकरोति ॥ क्यागर्छ
त्योपरमहंसभन्या केवलशब्दसमर्हाँ वाक्यकोमा अविचारकोविचारमारहन्छ त्योमहाँवाक्यकस्ता
छ भनिभनौंला तताहाँ संपूर्णवेदान्तादिकावाक्यलेपरिपूर्णभै रह्या त्योशब्दसमर्हांवाक्यमाके
वलब्रह्मविचारमा अकोछ अर्कोकेहिछैन ॥१०॥ तत्त्वमस्यादि ॥ अथवा हाँ प्रथम ऋग्वेदको
प्रज्ञानंब्रह्मकोव्याख्यानगर्छ छ ब्रह्मज्ञो छ सोयकै छ दुतियैछैन भनि ऋग्वेदकावाक्यलेपनिसिद्धा
न्तगरियाकोतिस्कृतिसां चैजनाले आफै आफप्रज्ञानभयाका अद्वैतस्वप्रकाशछन् उसैमासवैथियो
घइछ अनेकप्रकारकाजस्तापानिदेखिंछन् ॥ उपर्थ यहाँ आफ्नाबुद्धीअनुसारमा अव्याख्यान
गरिन्छ ॥११॥ प्रकृत्यभिमानि ॥ प्रकृतछ भनि आफैउदेकिचोहोईयाको सर्वज्ञज्ञानजोहो सैयप्रज्ञान राम
नामज्ञानहो सोकस्तोहो कस्तोछ भनौंला तउपाधिरहितछ आफैचैतन्यरूनालेत्रिकालरहितम ॥३॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

याको छ॰ तिनिहिमै प्रवस्थारहि ताभयाकाङ्नाले॰ विसेष आफै अप्रकृष्ट होइकन आफै स्वतन्त्र स्वरूप
भोछ न्सो॰ सोहि कन प्रज्ञान नाम ज्ञानकहिन्छ ॥१२॥ यज्ञानेना ॥ येसे ज्ञानका प्रतापले गरि॰ माया
पनि आफै चैतन्य भै होइरह्याको छ॰ सोहि ज्ञानका प्रभावले गरि॰ यो विस्मतत्वहरूपनि आफै चैतन्य
अस्ता होइरह्याका छन्॰ कस्तो गरि भनौं ता त॰ सूर्य र॰ चंद्रमामै॰ अग्निरूपा अमै॰ बृंबक रलोहमै॰ सू
त्रका आधारमा नानापहरूमै॰ काष्ठमा आगोमै॰ पुरुष र स्त्रीयामै॰ बाबुआमा छोरामै॰ धनुलि न्यार॰ ध
नुबाणमै॰ अक्षर छंदयामै॰ येस्ता प्रकारले॰ परापस्यंति॰ मध्यमा॰ वैखरीपनि॰ आफै चैतन्य भै होइकन
येस्तै प्रकार सेस मस्त जगत् कोरचना होइरह्याको छ भन्या छैन ॥१३॥ ज्ञानज्ञाकृति ॥ येस्तो या ज्ञान
सक्ति॰ इछासक्ति॰ कृयासक्ति॰ कारूपले गरि॰ यो जगत् ओछ सो॰ आकाररूप होइ देषियाको छ॰ ये
सेकारणले॰ वासुदेव ओछ सो॰ आफै परब्रह्म लक्ष्य रूप भनिस वैकुंठतिप्रमा नलेपनि॰ संपूर्ण कास्थान
होइकन॰ देवतानि कनवस्याकाङ्नाले आफै देष्न्या भयाकाङ्नाले वासुदेव भन्दछन्॰ फेरि आफै प्र
ज्ञानस्याबदलेपनि॰ आफै संपूर्णकाभूतात्मा वासुदेव होइयाकाछन्॰ अक्रीछैनन ॥१४॥ [illegible] ॥ अ

वयाँहाँ उनै वासुदेव जो छन् सो पिंडब्रह्माण्डका करण निरूपणमा कानका द्वारलेगरि शब्दग्रहण गर्दछन् ।
म·वा जिभ्राका द्वारलेगरि रसग्रहण गर्दछन् । छालाका द्वारलेगरि चिसो तातो ग्रहण गर्दछन् । चक्षुका द्वा
॥४॥ रलेगरि रूपको ग्रहण गर्दछन् । नासिकाका द्वारलेगरि गंधको ग्रहण गर्दछन् ॥५५॥ निर्गतो
ऽतीतो ॥ अब यहाँ आफै अन्तःकरण पाँच कर्मेन्द्रियका प्रेरक भयाका हुन्छन् । पाँच ज्ञानेन्द्रियका प्रे
रक होईयाका हुन्छन् । पाँच तन्मात्राका प्रेरक होईयाका हुन्छन् । पाँच वायुका प्रेरक हो
ईयाका हुंछन् । अन्तःकरणका प्रेरक भयाका हुंछन् । गुणत्रईका प्रेरक होईयाका हुन्छन् ।
मूलप्रकृतिका प्रेरक आफै होईयाका छन् । अर्को छन् ॥ ७६ ॥ इत्यादिना ॥ नव ईत्यादि स
मस्तप्रपंचका उत्पत्ति स्थिति प्रलय आत्मक उनै छन् । उनै जगत्का साक्षि होईकन रह्या
का उनै छन् । तत्त्वतः तिनैलाई प्रज्ञान ब्रह्म भनिन्छ । साक्षि प्रज्ञा नराख्दा लेगरि ब्रह्म
कहियाका हुन्नान् सर्वेश्वर उनैलाई कहाउंदछन् । तत्त्वतः योऽ अविद्यामा आफु नटभयाः राम
ईं माया नटिनि होईकन नाचदामा उनै सूत्रधार होईकन नचाउंदछन् । त नव ईश्वर भन्दछन् ॥ ॥४॥

याहाँ यकायक नै रे मा ई संपूर्ण लाई दुई दुई रूप नाको ईच्छा होई यो को छ · तब त्यो आत्मा पनि
दुई प्रकार को होई कन · पहिले पनि प्रत्यक्ष प्रमाण पनि छ ॥ २ ॥ अवतरणि ॥ अब याहाँ
तब आत्मा व्याप्ति रूप महान् आनंद रूप दैन र तमस को कहि पनि उत्पत्ति रूप हुन्छ · तब याहाँ
त्यो स्थूल · सूक्ष्म · मा पनि त्यो उ कहि आया का · कारण पनि गयो भन्या बाठि या आनंद पनि होई
न्छ · पनि सो आनंद लाई ब्रह्मानंद हो पनि प्रत्यक्ष प्रमाण पनि त्यो चैतन्य रूप हो छैन ।
॥ ३ ॥ इति श्रीमत्तत्त्वबोधे कैवल्यवेदस्थान दशावस्थाव्याख्यायां द्वितीय महावाक्यानि छ ॥
अब याहाँ प्रत्यक्ष ब्रह्म शब्द निर्णय गर्छ · यो माया या की त्रिगुण पन्याले अनागत पर्यन्त
॥ २ ॥ अवतरणि ॥
समस्त प्रपंच रूप ले गरि रह्याको छ · कस्तो गरि पनै सात · सूत्रमा मणि गुथिया जैं होई क
न · यो जगत उसैमा उठियाको छ · कसो गरि यो जगत् उठियाको छ भनौं ला त उँधो
उभो मा र मा संपूर्ण देस काल वस्तु स्वरूप समस्त गुण दोष रहित होई कन निर्लेप · शुद्ध
स्वप्रकाश · सत्यो छ · येस्तारूपले · संपूर्ण वस्तु मा उपकैले गरि ॐ [illegible] को छ प्रकोछैन ॥ १ ॥

भ॰गी॰ ६

वियवदीति ॥ कस्तो परमात्मा कामरहैं र होईनस कु · स्वतन्त्र छ स्व · रो ईकन स्वापेक्षा आत्मात्मत्व
पभया को · स्वरूपमा आफै पाईया न स्तो त्यो ब्रह्मं स्वरूप ओ हो सो आत्मा त्यै हो · यास न हो पंस्या र · छ
सन हो पंस्या प्राप्ति त · यो संसारै पाप्ति पा सभया का · संसारै सो वो पा स्या ला ईपा न हो · कसरै
भस्या · र ज्ञुस र्प रहें ई · मुक्ति पाउँदि रहें ई · म गाश्रित्या उलभस्या इहैं ई · उलमा किरण्य रहें ई · ज्ञुकासपा
मेघ रहें ई · यस्तो यस्तो कुटशोछ लेपा न पा पापि व्याऊँ छै · उता आत्मा कामस व्यापक भया रहें ई स
मस्त प्रपंचमा · स्व तर्याप्ति होईफन · उस कैपर मात्मा रह्याको छन् · स्वकोछैन ॥ २ ॥ यस्त्व
मिति ॥ तब उसै परमात्मा को सत्ता ले मा न · यो जगत्को प्रपंच पनि सो चो रहें ई होईर ह्याको छ पं
स्था स्रग वेदकातिन पदले मूर्ख धोरदा मानिसका एउ होईया को छन् · कौ स्को नु पनौ ला न · मे स्व
काएउ · कर्म काएउ · ज्ञानकाएउ · प्रेस्ता तिनकाएउ मा · परमात्मा रो होईयाका लाई पा न · परमात्मा
पास स्वतान्नता उँछ · येस्ता प्रमा नले परब्रह्मको विचार विचार्दामा पनि सह ज्ञार फुन्न सकिँ छन् ॥ ३ ॥ राम
विद्यासाक्रम्रम ॥ विद्याशाक्तिमा उक्क भयाकाले पराभक्तिपनि मध्येमा · वैराग्यादि इति चार रूपलेरा ६

र पूरव देषि अथर्वण वेदको उच्चारण हुंछ ॥ ति चार वेदको अंग ॥ संग ॥ सँबन्ध भयाका दर्शन अनुरूप
निध्यै गोर्इयाका छन् ॥ १७ ॥ मैयायिकस्मृति ॥ फेरि पूर्व पूरव देषि मैयायिकको दर्शन भयाको
छ ॥ दक्षिण पूरव देषि मिमांसा दर्शन हो इयाको छ ॥ पश्चिम पूरव देषि वेदान्त दर्शन देषियाको छ ॥ उत्त
र पूरव देषि शांख्य ॥ पातंजल भाष्यको दर्शन हो इयाको छ ॥ [illegible] ॥ ये सत्ताईछ दर्शन सब भगवानका
का स्वरूप हो भनि पनि कहि इयाका छन् ॥ १८ ॥ वासुदेवस्मृति ॥ अथ यातो वासुदेव ॥ शी कर्षण ॥ प्र
द्युम्न ॥ अनिरुद्ध ई चार ओटा छन् सो ब्रह्मैमा प्रतिपादन हो ईछ ॥ तथापि ॥ सब युगमा दर्शन ब्राह्म
ण मा ॥ पात्र थियो ता विकस सत्व गुणमा मात्र रहेह नाले ॥ वासुदेव भगवान मात्र प्रतिष्ठा ॥ तव सत्व
गुण देषिको त पनि छ होई ॥ अथर्व वेद उपवेद पनि प्रमाणि छ ॥ भनि मैयायिक दर्शन को प्रमाण
हो ॥ १९ ॥ प्रणवस्मृति ॥ अथ यातो केवल ओतिर्मय ॐकारको ध्यान पनि जप पनि सो हि गुञ्जुसं
पूर्ण ब्रह्म लोकि विपत्तिका पर्यंत ॥ मायकै ब्रह्म परिपूर्ण छ नभनु ओ हो से ॥ सो हिमा [illegible] ता नाम स्था
हो भेदाभेद अवस्था तो हो छैन छैन ॥ २० ॥ इति श्री [illegible] समाहारके [illegible] दर्शनोपदेश [illegible]

६

...सहावाक्यसिद्धान्त ॥ २ ॥ अथ यजुर्वेदमति ॥ थुपा हां यजुर्वेदको अहंसवद्कोनि८
म.वा ६ ...यलंह्तेे अहं ब्रलोक्षिप भाप्पा का अहं सवद्गोछ सोनि न लेत आक्रा आक्रा स्वरू...
मामा... भिमा नागरिया का रु न्छ न् का सो गा भिनिभ मौलीत अहं नगन्केतीं...
साक्षि तपप्पनि मे छु यो जग स्वाब्रह्मणपनि मेगारि र ह न्छ यो जग त्वा यो कापानि मे कुप ग्वा
योअक्तिब्रमाणप्राप्ति... छ ॥ १ ॥ मयवमति ॥ थुवया हां फोरि भगवान लेपै दोषि यो संपूर्ण अं
गतभयाका छन पैमास वैवर्णपा नहोर हयोका छन पैमा यो संपूर्ण का तयपानि हु...
अहैतब्रलपनिमैं रुभ आपगव तवाकरु नालेपनि अहं सवद्गोहेसो ब्रह्म स्वरूप रु...८
किनपमौलीत यो मेमा संपूर्ण रु न्छन पैमा संपूर्ण रलोका छन भ आपगवत वाकशां चो
रुनाले यो अहं सवद्गोछसोशां वेछरुतोछे न ॥ याज्ञवल्क्यमति ॥ थ्व वा अभि...या हां पानि मे
मा नर लोको विपां यो स तले यो थुसत हां पानि स्वा बेहोरापानि विप न पक्षि...पानि मे मा नर राम
ह न्याछु यो अश्लेह दे विया को पानि मे मा नरु यो स्वयि पाका आदि मध्य अन्त्य पापानि मे मन ६

रहन्याछ। तव [illegible] ष्टस्याहरोषद् [illegible]
सो। विसेषगरि [illegible] होइन [illegible] हैं हरि। श्रीमैला [illegible]
लेजगतको [illegible] आपरम्यात्माहे [illegible]
षदपापनि [illegible] स्वव्याप्ता [illegible]
पाभयाकाचैत [illegible] प्राप्त [illegible] कोहदइसवद गोरछ [illegible]
पनितहिंरलाकोरुछ [illegible] श्राफत्याचैतन्यस्वप्रकाशाछ। [illegible] पक्किरूपनिला
स्वप्रकाशहैनरु नु [illegible] चैतन्यमन्या। मूलप्रकृत्यादिहरु सबैरहे प्रायछन्। किनभ
न्या। त्योमूलप्रकृति [illegible] छसो। वर्षचैतन्यपा अभिमानगर्छ। मैईश्वररूपम्याररिमा
रछ। [illegible] भयाकोत्यो अहंसवद जोछ सोकोहि त्रिबलाबलामात। त्रिगु
णात्मकपनिहार जोछ [illegible] तवसत्वगुण [illegible] कापभ्याकाविरलुरु नालि अभिमानैमा
रहनछन। रजोगुण [illegible] कापभ्याकोवलजोछ नसापनि अभिमानैमारहन्छन। तमोगुणस्मक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न·था भयाकाहङ्ग्रपनिस्वभिमानैमारह्याकाङ्न्छन ब्रह्मणितकार्य्यभयाकामहतल्लपानिस्वभिमा
१० नैमारह्याकाङ्न्छन वासुदेवस्वोहूपलेस्वहृंतत्वकार्य्यङन्छन स्वहृंकारकोस्वभिमानदेवि
देछ॥६॥शंकर्षणोगि॥ केरिसंकर्षणहूपलेपनिस्वहृंकारकार्य्यमनङनालेमनैमास्वभिमा
नगर्दछन प्रद्युम्नहूपलेपनिमनकोकार्य्यबुद्धिमास्वभिमानैगर्दछन स्वनिरुद्धहूपलेपनि·
बुद्धिकाकार्यपंचमहाभूतमास्वभिमानैगर्दछन पंचमहाभूतादिदेवताहरूपनि·तिनकाका
र्य्यहरूइन्द्रियविषयङनालेगारे स्वभिमानैगमाकाङन्छन॥७॥नारदतिनि॥ नादहूपलेपनि·स
दस्पर्शीहपरस गंधमैतत्कार्यहरूनेश्रीयमास्वभीमानगर्दछन [illegible] क्रियाहूपनि·
सतस्वस्त [illegible] माङगरस्वभावरङीकृ माकिटपनि गा·स्वरूपङ [illegible] गावतवा [illegible]
पुरुषङनुका [illegible] लाइ [illegible] माप थकप थकहोभाव लेङांहो स्वभिम [illegible] बास्वभि [illegible] याहोपा
स्वास्थैकङन्छ·तवबुलि [illegible] तिरिकै [illegible] पाङनुछैन·[illegible] संपूर्ण [illegible] न·प [illegible] पानिमैपा
न स्वपनिहोर्दिसकैन॥८॥स्वत [illegible] ॥ येस्ताहि तालेवुलिमापानिस्वभि [illegible] पहिर्द न्छ·तव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

...सं पूर्णमा अभिमान होइन्या को देखिंछ। अब कैसा तूलमा अभिमान देख्न्या लाइ हि...
त्व केसो गरि होइन्छ कामादि भको लाग। अब मतो हं। गोविंदो हं। अनंतो हं। अहं हरि न्ना नंदो हं...
सेवो हं। अजो हं। अमृतो हं निर्विकल्पो हं निरंजनो हं। भन्दा भन्दा नपुगि अभिमानि पर्मात्मा हो। ...
वाक्य का प्रमान लेषा अग्रहंशब्द को प्रमाण हुंछ। अकालेइ दैन ॥ ९ ॥ अनुष्टुप ॥ अब या...
रमा। अभिमान हुंदैन र कसो। इमि पो रूचा। ताता। पापनि अभिमान र ह्यो कोहु अनुपीदम...
मा। नहाँतन जडत्व प्रायमा न देषिंछ। किन भन्या। जडत्व कामा न अभिमान र ह्यो को कहि हुंछ। ...
...किन भन्या जन्तै मूर्त का स्वाप देगरि। सत् चित् आनंद परमात्मा। स्वरूप कहिय... वाक
...वेद प्रमाण छ। अहंशब्द जो होस्। ब्रह्मैवा चक हो। जडत्व हु नहुन ॥ १० ॥ अहमा... नव
...अहंशब्द जो छ सो पायादि उपाधि देषि रहितै छ। नव अहंशब्दलाई चैतन्य रूप होभानि...
...ई छ। अब स्कारण हूपले पनि व्यक्ति गरियाको हु नाले फेरि पर। पश्यंति मध्यमा। वैषरि रू
पले पनि प्रगट होइन्या को अहंशब्द निर्णय गर्दा गर्दा आपै परमात्मा मा विशेष हुंछ अनि हुंदैन ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न·था
१०

भयाकाहृउपनिस्रभिमानैमारह्याेकाङ्न्ह्वन·प्रकृतिकार्यभयाकामहतत्वपनिस्रभिमा
नैमारह्याकाङ्न्ह्वन·वासुदेवत्वोहृपले·स्रहंतत्वकार्यङ्न्ह्वन·स्रहंकारकोस्रभिमानदेषि
देह्व॥६॥ संकर्षणो॥ फरिसंकर्षणतहृपलेपनिस्रहंकार·कार्यमनङ्नालेमनैमास्रभिमा
नगर्दह्वन·प्रद्युम्नानहृपलेपनिमनकोकार्यबुद्धिमास्रभिमानेगर्दह्वन·स्रनिरुद्धहृपलेपनि·
बुद्धिकाकार्यपंचमहाभूतमास्रभिमानेगर्दह्वन·पंचमहाभूतादिदेवताहरूपनि·तिनकाका
र्यशब्दादिविषयङ्नालेगारे स्रभिमानैगर्माकाङ्न्ह्वन॥७॥ नादहति॥ नादहृपलेपनि·शब्
दस्पर्शहृपरसगंधमैतकार्यहुनानेङ्गायमास्रभीमानगर्दह्वन· [illegible] क्रियाहृपनि·
सतस्रवत·[illegible] स्राकाशगत [illegible] उद्भव मकिटपाङ्ग·स्रुणउत [illegible] वतवाधवनादि·[illegible]
पुर्णजन्तुका [illegible] मापथकपथकशोभावतेङ्गांहां स्रपिषवा स्रभिमानहांपा [illegible]
स्रानैकङ्न्ह्व·नवबुल [illegible] स्रन्तःपाङ्गुदैन· [illegible] संपूर्ण [illegible] मानमैपा [illegible]
नस्रवनिहोर्हेस्रकैन॥८॥ स्रुत [illegible] ॥ येतारिताले बुस्रमापनिस्रपि [illegible] वहोर्हेन्ह्व·नल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संपूर्णमा अभिमान तोर्ह्याको देखिंछ । अव वैतन्ता बुलमा अभिमान दे घ्स्या लाई निश्च
ल्यकसो गाहि होर्हस क्राभनिभनौ ता त । अच्यु तोहं । गोविंदोहं । अनंतोहं । अहं हरि न्मा नंदोहं । शु
सेरवोहं । स्वरोहं । अमृतोहं निर्विकल्पोहं निरंजनोहं । भन्दा भन्दा नपूर्णि स्याभरमा न्माहो । यस्ता
वाक्यकाप्रमान लेमा न अहंशाव्दको प्रमाणर्फ छ । अर्को लेइं देन ॥ ६ ॥ श्रुत्यानि ॥ अव या ...
रमा । अभिमान उफ्रदैनर । कर्ता । हर्ता । भोक्ता । ताता । मापानि अभिमान रहलाको फ्रुरुपी देख ...
मा । तो हुंत जडस्वपुत्रायमा न देखिंछ । कि नभन्या । जडस्वकामा न अभिमान रहलाको कहिं र्फ छ । ...
... कि नभन्या उसले पूर्णका स्यायले गरि । सत् चित् आनंद परमात्मा । स्वरूप कहियाको वाक
... वेद प्रमान छ । अहंशाव्दजो होहो । उसैवाचक हो । जडस्वरूप न हो न ॥ १० ॥ अहंत्याति ॥ नव
... अहंशाव्दजो छ सो पायावि उपाधि देखि रहि हे छ । नव अहंशाव्द लाई स्वव्य क्तस्वरूप होभनिपा
... छ । अन स्कारणा हुपले पानिव्याकि गरियाको फ्रनाले । फेरि । परा । पश्यंति । मध्यमा । वैषरि रु
पले पनि । प्रगट होर्ह्याको अहंशाव्द नि सैयगर्दा गर्दा । आफै परमात्मा पाविशेष फ्र छ । अनं फ्रदैन ॥ ११ ॥

अर्थः ॥ अब यो तं प्रकृतिवादि हरुका मतमा · त्यो अहं सब्द जो छ सो · ब्रह्म पाउँदैन भन्छन् · क
र्मारि पुग्दैन भन्छन् भन्या ब्रह्मलाइ निर्गुण छ न · शब्दशक्ति गुण छ · न वइ दुई का परस्पर विरोधै हुन्छ
प्र·वा तात्पर्य · अहंशब्द ब्रह्मलाइ कसोरि होला भन्छन् · तिमि पूर्वपक्षि नभन्या त्यो अहं सब्द पा अ
११ भिमानको आरोप हुदैन · यो अहं सबको भाग लक्षणा साध्य कहुं छ · कसोरि भन्या · ब्रह्म यसै छ · पाप
ञ्चभूत नै क छ · ये कै ब्रह्ममा व्याप्ति व्याप्ति कसोरि होला · त्यो अहं ... ब्रह्मलाइ होला पाय कसो कार
याको छ ॥ १२ ॥ अर्थः ॥ अब दितिय संका · ब्रह्मले यके हो · प्रपंच जो छ नभ्र नै क छ न भन्या · त्यो अहं
सब्दले कसोगरि · अनेक पापै क ब्रह्मले होइ सक्छ · कोरि येक ब्रह्ममा · यो कसो गरि पनि अभि
भिमान भयाको देषिंछ · कसो गरि अनन्त घटमा · अनन्त रसा को देषिंछ · यो दितिय संका का
याको छ · निवारण वाहिं छ ॥ १३ ॥ अर्थः ॥ पत्तैको हि आचार्य हरुका मन माथि न · तिमि ...
त्यार्क यो कुरो सोचौ हुँ नभन्द छन् · तरा तिमि सावधान भै विचार · ब्रह्ममा अभिमान य...
भन्छौ त भन्या · संपूर्ण उ५ स्वैप्राय बनायो · कसोरि भन्या · तो हा उ५ हुन्छ ता हा अभिमान ...

सो बोध भयाथ्यो ॥ तसैले ब्रह्मका सत्ता लेमात्र · मायाका भास पनि सत्व ता होइ ईश्वरको छ · जीवकर्त्ता
ब्रह्म [illegible] भिनै लात · अनन्त कोटि ब्रह्माण्डका भो धार होइ कन · अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड
का पुरुष [illegible] होइ रह्याका फेरी कर्त्ता · उसै अनन्त कोटि ब्रह्माण्डका वर्त्ता नहोइ कन · आकु भन्
[illegible] लागि न छन तब अर्थ · प्रीति सूक्ष्म भया पनि सूक्ष्म सूक्ष्म भया नि अतिसूक्ष्म भया न लेति ब्रह्मको
[illegible] आकाश सर्वत्र छ रहेको छ ॥ [illegible] ॥ ये सै कारणले सम्पूर्ण प्रपंच मायाका गोचर होइ क
न [illegible] मा अप्राप्ति होइ कन · केवल स्वरूपमा नलेमा अप्राप्त मा नहोइयाको · आफै वै त सबका
[illegible] यमा न · व कै च नपानि ध्यै स्वग्रमा नहोइ कन · उभो · ते छौ · उधो · स[illegible]
मा [illegible] हित होइयाका सि केवल पूर्ण ब्रह्म आफै स्वरूप ग्र अपार · स साक्ष भाव रो वर भयाका [illegible]
सम्पूर्ण [illegible] भरोवर · साकाङ्क्ष · भनि अतिसूक्ष्म ना न [illegible] सर्वत्र छ रहेको छ ॥
[illegible] ॥ यसैले अनेक प्रकारका ब्रह्म सब लोग [illegible] · अनन्त भयाका स्वरूप [illegible] ब्रह्म
[illegible] योगारेमा [illegible] परमात्मा ब्रह्म जानि छ · अनन्य पा ज्ञा नि दैन ॥ ५ ॥ [illegible]

स नादेकेयजुर्वेदस्यब्रह्मशब्दनिर्णयपंचममहावाक्यसिद्धान्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथ वेद ॥ अब यो तं
प॰ वा प्राप्त · अस्मिशब्दको निर्णय होइ रहेछ · यो अस्मि सब्दका बाट लेगारि · यो हो तं · मैं यसि भनियाकाले ह
१२ य स्वरूपका · मा रूप · अस्म त भनियाका उनैश्च अनुभवि पूर्ण घर ह्याकारु रहेछ · तत्सर्व · अस्मि भ
न्याका यनि उनै आपैं अस्म तरु नत वभाव नाना भयाका न · आपैं भावानय होइ आछ · न · तव यो
अस्मि शब्द लेगरि · अहं शब्दको पनि प्राप्ति होइ आ छ · कसो गरि भनौला त · म कौउ भनि विचा
र गर्दा मात्र · म ऊ भन्या जो हो त्यो आपैं आत्मा वाचक हो · अर्को छैन ॥ १ ॥ तत्त्वेति · तो हो प्राप्त · तं
भन्या त्यो त्यो यैको · गो वर भयाका हुँ त्रुयैलाइ कहि न्याहो वा · अर्कैलाइ कहि न्या हो भन्या · अ १
स्मि शब्द लेमा न पत्यारो पर्दछ · तो हो निश्चय गर्दा मा · परब्रह्मको आकार मैं उ अर्को होइ न भ
न्याप त्यो रो · प्रकृति लेगारि स्वरूप त्वपत्र उ · यस्ता विचार गर्नु उ दा प्रकृति ता पूर्ण स्वको बी
ऐ यसरी यो को छ · अर्को लेछैन ॥ २ ॥ तत्त्वमसि ॥ तत्र ब्रह्मले आछ तो चैतन्य छ · त्वं पद जीव छ · सं प् राम
र्ण जडै छ न · तसै प्रकारले · जड चैतन्यको एकता · कदापि होइन्ने छैन · चैतन्यको रूप जडको पनि कता १२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पियकस्य होईन क्षैन। तब बुलपा पसि बैतन्य भूमिमा नि। तिस्य भूमिमा न प्रकास भूमिमा मरे
ईयाका छन अज्ञइ लाई छैन ॥७३॥ सद विंसति ॥ अब यो हाँ ति छ विसोक लाभया का बिस्नु लो छ लो
महाविस्नु। महागुह्य महाविभू भयाका छन भनि। यो वाक्य सृष्टि प्रमाण छ। यो कस्तो छ बिलोपर
मि भनौलात। सर्व इन्द्रियेपाउ। ताने इन्द्रियेपाउ। महाभूत पाउ। तन्मात्र पाउ। अत। स्करण चार। तिगु
ण। भूमिमा नयक। यत्ता यत्ता विषयात्मक स्वरूप होईकन। यो सबै प्रकृति मा। आफ्नै कार्य। कार
ण स्वरूप ई प्रकारका होई रह्याका छन। ते श्री छैन ॥७४॥ त्रयोविंसति ॥ त्यो पद्म प्रकृति भन्या कि कस्ति
छ भनि भनौलात। उनै मूलका आश्रय भयाका हुनाले। निस्पृह स्वरूप पनि छ। बैतन्य स्वरूप पनि
छ। तब त्यो माया जो छ सो। यता पनि उता पनि। परस्पर होईकन दुवै तर्फ रह्या कि छ। तब ताले
उ गुणादि पूर्ण स्वरूप जो छ सो। कूटस्थ स्वरूपले सम्पूर्ण मा पनि पङ्क्ति त होई। न वचन इन्द्रिये देखि न पनि
रहित होई रह्याका छन्। अनियो स्मृति प्रमाण पनि छ ॥७५॥ त्रयोविंसति ॥ अब यो हाँ फेरि। तेस्को व्या
न कहिं छ। कस्तो तब भनौलात। ग्रन्थैदु द्वम्पा घ। तसैं। काष्ठमा अग्नि जसैं। तिलमा तेल तसैं। पञ्चविधिमा

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

गंधमैं। जलमा रसमैं। तेजमा रूपमैं। वायुमा स्पर्शमैं। आकाशमा शब्दमैं। यो तत्तो नाना होइक
म.वा न। प्रकृतिपुरुषको अन्योन्याध्यास गर्नादि शोक भय स्यो केही छ। भन्या को कापनि शोच हुँदैन छ
१४ न॥ ६॥ तदेवेति॥ तेसो कसो नारिहो ला भनौ ता त बुझ भन्या को ता। प्रकृतिदेछन। अकुंसगपरी
छन। निर्लेप परिछन। मोक्षस्वरूप परमात्माकै छन। अनुबोधस्वरूप छन। आफैं चेतन अखंडरूप
रिछन। मायापरमात्मा कित जडरूप छ। अप्रकाश चैतन्य अखंडरूप छ। उत्ते माया का इश्वर लेपार
आफै कृया वर्ल्देन। तत्ते माया लेपानि जड कृनाले चैतन्या विनाको कार्य वल्दैन। उत्ताको तत्तोर
हेछ भनि भन्या। यत्ता तर ह लोगरि अविद्याको संकारपनि हरियो को छ। रह्यो कोछैन॥ ७॥ अ
स्मिन् शब्द इति॥ अस्मिं शब्दले इश्वर साधनाको हेतु होइजान्छ कसो गरि भनौ ला त साक्षात्कार अप 10
रोक्ष वस्तु परि प्रकाश गराई परोक्ष ज्ञानको साधना कृन्छ भन्याले। अस्मिं शब्द कहिन्छ। तत्व
ऊ त्यसै संयोग लेमा अप्रकृति कापनि। चेतना आत्मक होइजान्छन। पूर्णपरिनभन्या कृया वल्दैनवो राम
भिरहंछ। तात्पर्य। यो हो इस्तो तपनि छ। कसमैं ई भन्या। सूक्ष्म परिणाम अग्नि सरि आयौं सोहि १४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकारसंपूर्णकाहोईसक्छनोहुनहोईसक्नैन ॥ ८ ॥ नअर्हति ॥ किनभन्या सूक्ष्मभयाभया बुझ्न र
हन्छ॰ परिणामभयाभया मूलप्रकृतिरहन्छ॰ प्रकृतिभयाभया संपूर्णकार्यहरुहुन्याकोहुन्छ॰ कसरीभ
निभन्यौलात॰ प्रकृतिरूपागयैं बुझ्नकारलोहसैं॰ येस्तैभंधरपट्ट कार्यापरिलेगरि प्रकृतिरपूरु
षकासंयोगलेमा नयाँसंपूर्णकृपाउत्पत्तिहोईरह्याकोछ॰ येकैलेछैन ॥ ९ ॥ सत्कार्यमिति ॥ ये
ल्लैगरियकन्यानदेषि॰ अनेकन्यानहोईयाकोछन॰ र॰ तेसैप्रभावलेगरि अनेकनामबेष्टाहो
ईरह्याकाछन॰ तसर्थ॰ बंध्यामोक्ष॰ स्वर्गनर्कपापपुण्य॰ मूर्खपण्डीत॰ यस्ताअनेकन्याकारले
गरि॰ ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यंत॰ भा आतिसोभावनापर्यापालिनाले॰ अपेक्षापकभि नभिन्नसो
भावकाहोईरह्याकाछन॰ येस्तासाध्यनाहेतुयकैबुझ्नछन॰ अर्कोछैन ॥ १० ॥ सौरविवेकि
॰नोसाध्यनाभन्या ५ ९ रपानियेकैगरियाको॰ साध्यनाको॰ कारणहोईयाका॰ परमहिंसपा
निनिरूपनहोईन्छ॰ तेस्मायउदाध्यवहारिद्रा॰ यउदापारपोर्विकन्यानछ॰ तौलें साध्यनाहे
तुक्याछ भनिभन्यौलात॰ अस्मिस्वद्वीक्ष्याकोप्रमाणपानछ॰ अर्कोछैन ॥ ११ ॥ पूर्वेकार्य

Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

नि ॥ प्रथम यांहां श्रुषिकल्या कापवित्र तत्व का निरोपन भयाका छोडि छवि सौ कहियाका ब्रह्म
कोप्रतिपादन होइन्छ येस्मात् प्रथम कर्मेन्द्रीय का वृत्ति साधना येस्तो छ कस्तो छ भनि भनौ
म.वा १५ ला त कर्मेन्द्रिय जो छ सो ति ब्रह्मलै हैन भन्या न त कि न भनौ ला त संपूर्ण कर्मेन्द्रिय हरूमा वृत्ति
भेद रहन्छ ब्रह्म होइन भन्या न ॥ १२ ॥ कर्मभिरिति ॥ यांहां कसो रि वृत्ति भेद रहन्छ भन्या वचन ले
गरि बोल्नाको क्रियामा वन्हि छ हात लेगरि दान लिनु दिनु को क्रियामा वरुण छ पाउ ले गरि हिंड्नु
डुल्नु पानको क्रियामा उपेन्द्र छ लिंग लेगरि लघुशंका दिर स्त्री पुरुष परविषय आनन्दको क्रि
यामा प्रजापति छ मूलद्वार लेगरि मल को उत्सर्ग गर्नुको क्रियामा यम छ यो श्लोकले न ॥ १३ ॥ अन्त
रविमिति ॥ अवयसे कारण ब्रह्म जो छ सो अक्रिया छन् अन्येन्द्रिय छन् तात्पर्य कर्मेन्द्रिय
हरु ब्रह्म होइन भन्या न ने सो भन्या ज्ञानेन्द्रिय हरु ब्रह्म होकि त व भनि भनौ ला त ज्ञानेन्द्रिय हरु पनि
ब्रह्म होइन भन्या न कि न भन्या ज्ञानेन्द्रिय मा पनि वृत्ति भेद रहन्या को हुन्छ ॥ १४ ॥ श्रोत्रमिति ॥ कस्तो राम १५
वृत्ति भेद छ भन्या श्रोत्र ले गरि शब्द को मा ग्रहण गर्दछ त्वग लेगरि स्पर्श को मा ग्रहण ग

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

र्दछ॥ चक्षुले गरि रूपको मात्र ग्रहण गर्दछ॥ जिह्वाले गरि रसको मात्र ग्रहण गर्दछ॥ नासि
काले गरि गंधको मात्र ग्रहण गर्दछ॥ येस्तै रीतले गरि ज्ञानेन्द्रियहरू पनि आफ्ना आफ्ना य
कयक विषयको मात्र ग्रहण गर्दछ॥ निर्विसर्हुँ दैन ॥५४॥ अस्यापिति ॥ अब यस्ता येस्ता
भ्रूपत्ता नभया का जड हरू जो छन् सो॥ श्रोत्रले गरि शब्दको ग्रहण हुन्छ॥ त्वग्ले स्पर्शको ग्रहण हु
दैन॥ श्रोत्रले स्पर्श ग्रहण गर्दछ॥ त्वग्ले रूपको ग्रहण हुँदैन॥ श्रोत्रले रूपको ग्रहण गर्दछ॥ रस
ले रसको ग्रहण हुँदैन॥ श्रोत्रले रसको ग्रहण गर्दछ॥ घ्राणले गंधको ग्रहण हुँदैन॥ श्रो
त्रले गंधको ग्रहण गर्दछ॥ चक्षुले रूपको ग्रहण हुँदैन॥ ये स्थौ गति पनि येस्तै छ भनेको छैन
॥५६॥ इत्यर्थकामिति ॥ येस्ता प्रकारले येका इन्द्रियले गरि यकै ज्ञान मात्र जान्दछ॥ न कोहि श्रोत्रा देन
नं बुझ्ल जो छन् सो॥ संपूर्ण जान्दछन्॥ तत्पर्यं शिव स्वेच्छाले नियंता पनि छन्॥ संपूर्ण इन्द्रियादि
गुणहरूका द्रष्टा पनि आफै शिव छन्॥ तेले समस्त प्रपंचका पनि साक्षि छन् भनि यो अर्थ
प्रमाण पनि छ भनेको छैन ॥५७॥ तस्यापिति ॥ येस्ता प्रमाणले गरि ज्ञानेन्द्रियहरू पनि बुझ्नु

म·गी
१६

हुँ सकैन ॥ ३ सो पन्या ब्रह्म पन्या का देह हो कि नवमनि पर्नो लान · देह पनि ब्रह्म छ क्या हो ईश्वर
प्या ले गीर नासि नाले देह हैन सकैन · सो षड्भाव पन्या का को कौन हो पर्नो लान · छ पनु · हुन
छ पनु · अस्त्र छ पनु · बढ्न छ पनु · घटन छ पनु · नासिन्छ पनु · या हाँ यस्ता षड्भाव कहिं
छ ॥ १३॥ शीतोष्णादि ॥ उस्तै फेरि बिसो पनु · तातो पनु · सुख पनु · दुःख पनु · मान पनु · अपमा
न पनु · ये सब छ जो छ सो · शुद्धोऽहं घाएको लपर्यन्त संपूर्ण देहादिकि उत्पत्ति मन का देह संपूर्ण मा
नाउँ ला देह का धर्म जति जो छ सो यो पनि षड्भाव का विकार हुन् आत्मा अक्तिपुण एस् वा
हैन छ · अन्यथा छैन ॥ १२॥ देहिनोऽस्मिन् ॥ ग्रन्थया है · यो देह को · देह मा कौमार · यौवन · जरा · ये
स्ता तिन अवस्था फेरि फेरि · अकी भा कौ देह पाउनि जा न्छ पनि ज्ञानी या योगी हरू जो छ सो · ये स्ता
कुरा देह देखि पा हकन्नि पनि मान्छैनन् · तस्मा देह प्या ला ही ई सकैन स्या त्या नमुङ छ · तिन्छ · पु
क छ · अब एउटा छ · ज्ञान न्द छ यस के सल्ड · तिछ भाव का विकार ले राहित छ · पन्या पाग बसेवा का राम
पुमान छ · अर्को छैन ॥ २०॥ न जायते ॥ कस्तो भा त्मा पनौं ला न · तिन अन्जन्म न्या हो · नपो रन्या हो: १६

नकै हृंभयाकोहो· नफेरीकन उपन्याँहो ॥ अकसैले देखिभयाकोहो ॥ ब्रह्माजिस्यकुनाले मुनिदेवपुराणपु
रुष ॥ योशरीरहृ नकुं दामा ॥ हरानकुं स्या ॥ सबैमा जीवयाका सुरवपुरुः ॥ दण्डायमानहो हरिह्याका ॥ अस्तैस
पूरुडकाबुद्बुदादेखिफेनकन्छ ॥ नस्तौति स्या लाबुलुलकासन्नालेमात्र ॥ हबुलाणीदेकिटपतँगापर्यन्त
सपक्तदेहविषे उत्पै उपाहिरह्याकोकन्छन् त्योदेहजो छ· तेसैमा घुत्तकन्छ ॥ २१ ॥ प्राणवायुनिर्णय ॥ तव
योस्थूलदेहजो छ सो ॥ स्रा त्यो हो ॥ सिकै नभनियाँ हा शंकराचार्यले पनि कह्याको छ ॥ न ॥ यो सरीरजो छ
सो ॥ नासहुन्याको ठामा ग्रहो· शरीरी हुन्यू स्रात्मा ईश्वर हुँन ॥ यो सरीर जडत्वमा ग्रहेर ॥ प्रथम उत्पत्ति भ
याको पनि ॥ पश्चात् फेरि नासभाउ हुन्छ ॥ उसो भयापनि स्रात्मा हो कि नवय भनौ ला त ॥ प्राणभन्याको त
वायु हो ॥ तेस्को धर्म त छुधा १ पियासा १ तातो १ चिसो १ थाकन १ यस्ता भयाका पाँच धर्म प्राणमा त्र भ
याका छन् ॥ अकैं छैन ॥ २२ ॥ अपानोत्पत्ति ॥ फेरि अपानवायु त स्थोगतिफाल्न्यामा त्र को छ ॥ समा
न वायु त ॥ खायापियाको पाचनगर्न्यामा त्र हुन्छ ॥ प्राणवायु त· काम ॥ क्रोध ॥ लोभ ॥ मोह ॥ मद ॥ मात्सर्या·
दि उत्पादन गर्न्यामा त्र को छ ॥ उदानवायु जो छ सो ॥ यकाहिस हज्जार छ स्ये ॥ उद्गार समात्र गराउँछ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राण वायु लेत · धाउनु उफ्रनु पसारीनु · येस्ता इन्द्रियहरूका वृत्तिमात्र गरा उछ · सर्वौज्ञा दैन ॥ श्लो
आत्मारति ॥ नव आत्मा जो छ सचल छ · अरुंड छ · अकृय छ · अज छ · निःस्पृह छ · आफैमा स्वत
म·वा ७ होईकन समस्त वायुका · वृत्ति उठाईदिन्या छन् स्वास · उश्वास दोषरहित होई · फेरि तिनैला
फिर लाग न्या होइया का छ न · या वासना को रा बार्थ कामनमा पनि प्रमाण भयाको छ · कस्तो
भन्या यो सरीर रुपि कोठ जो छ सो विसेष वायुमा न भयाको छ · येस्तो कुठाघरि रमाउ बर्दछ · भिन्न
भिन्न भयाका येस्ता या कसो गरि आत्मा हुन्छ हुदैन · किन भन्या · यो वृथा · विषा · पिडाले नगि कष्ट पा
प्राण जो छ · कसो गरि आत्मा होइस कष्ट हुदै होइस क्लैन ॥ २४ ॥ सोहित ॥ उसो भया · यो पनि आत्मा हो कि
तव भनौला त · यो मन जो छ सो · कुं नान · यो पनि विज्ञान स्वरुप बुद्धि भन्या क्रान्ति प्रमान पनि छ · तर यो पन
शंकल्प विकल्प मा को · आत्मक भयाको हुनाले · आत्मक हुस क्लैन · किन भन्या · येसो गर्छु · उसो गर्छु · ये राम
सो भन्छु · येस्तो खान्छु · यो मलाइ हो · यो सेभ्रिय हो · यो वैरि हो · यो गुड हो · भन्या येस्तो सकरणको · वं १७
थपो छ · भनिया को शंकल्प विकल्प आत्मक होइकन · कल्पना जालले जडस्व भयाको हुनाले · यो मन जो छ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

से॰ आत्मा होइस्सि भन्नेकै नङ्कारिप्रमाणले तसो वैछन्तुठाछेन ॥२५॥ तस्यर्थहिति ॥ यो मन ओछ्नसो॰ संपू
र्णइन्द्रियहरूलाइक्षोभ कद्भनाले कामादिहरूघाति उत्पादकगर्न्या अज्ञानेन्द्रियहरूकानिमित्तभ
याकायेत्लातपकोस्वपगर्न्याभयाका अत्वं तत्वपलरूपभयाका पञ्चपत्रका गलज्ञानस्ताउनाले जैसो
वायुलेछुइयाका पिपलकापात चंचल होइयाको उँछन्तस्तै सवजीवको हृदयकमलकापात्रमा वस्ति
हाल्नामा स्वरहन्या स्वीरकै हून गउन्यालेतव॰ चंद्रमापातिमनै देषिभयाका उनाले॰ मनकोर च न्द्रमाको
गतिपकै छ॰ ठ्याउनु ज्ञानै न पनि अनिश्चितिपुमा नपानिछ ॥२६॥ आत्मार्थ ॥ आत्मा ओछ॰ अचलउंछ
अक्षोभरूपछ॰ सर्वव्यापकरहन्छ॰ समस्तकृयादोषरहितरहन्छ॰ देसकालवस्तुमा परिपूर्ण हो
ईकन॰ चैतन्यमा मात्र चैतन्य होईरहनाले॰ मूलस्वरूप छन॰ योमनयस्तो कुनु ज्ञानै न॰ त्यात्मा आत्माको
छैन ॥२७॥ तथाहिति ॥ फेरि स्यो कुरो यो करा चार्यपनि भन्छन॰ पोस्तो योमन लाई सिकल्पविकृ
ल्पगर्दामा॰ अनुपरमा नपनि नपाईन्या ईन्द्रियहरूले पनि औंमन लाई म देषियाको आफ्नुभयासंपूर्ण
इन्द्रियका स्वामि होईरह्यो॰ का येतावि कारसिलभयाकोछन॰ तिम्रा आत्मा तुल्य कसो गरि होला भनि

याका बुद्धि भेद कुं छु मैमनस्पष्ट त्स्याइ तुस न्छैन भेद कुं छु त्यास्माको छैन ॥२८॥ धृतिमती ॥ उसो भया
भ.गी श्रात्मा वस्तु बुद्धि हो कि भनि भन्नौ लाग दैन किन भन्या बुद्धि जो छ सो त्रिवस्व रूप हो आत्मा त्यो हैन
१८ कसो गरी भन्या बुद्धि त देव दर्शन भन्या पाँता हाँ छु प्याउ स्पाहव रूप हो इर ह्याको रूहे बुद्धि जो छ सो
विज्ञान मन न भनिया का अन्ति वाक्य जो छ सो प्रसिद्ध सो चै छ नु टो छैन ॥२९॥ न ...ति ॥ ताहाँ सो
विज्ञान भनिया को ज्ञान पानि देह परिच्छिन्न हो ई छु घा उनु पर्छ हो आफैले देस परिच्छिन्न गर्नेगर्दछ
काल लाई परिच्छिन्न गरि आफुले सिद्धि दछ्या का तु सा का वात मा अकल्प नाग र्दछ न देख्यो
कार न सुन्या को न कन्निपानि ज्ञा दैन तस्मात् बुद्धि जो छ सो त्रिगुणात्मिक छ पञ्चा ले तिनी नगुण
का मा अस्त्रा त्मा छ निर्गुण त दैन ॥३०॥ सा सात्विकी ॥ प्रवर्त्याँ हो सात्विकी राजसी तामसी भ
निया का प्रथम सात्विकी को हुँ छ सात्विकी बुद्धि जो छ सो देवता का उपासना गर्नेमा अति सर्वर्धा
भया का हुन्छ न धर्म अर्थ काम मोक्ष ये स्तारै वार प्रकार का पूरुषार्थ अर्थ सिद्धी का निमित्त
माननु पर्दछ न योसात्विकी बुद्धि भया कि हुन्छ मनुष्य तुलिब्र हुदैन ॥३१॥ राजसी ॥ राजसी बुद्धि

राम
१८

ज्यो छ सो· विषयमामा अपवर्ग्गमा जस्तयाकोइ छ· मालाचन्दन· येस्ता स्त्रीविषयमामा अवि
लासभयाकाइ छ ३ सो शब्द स्पर्श रूप रस गंध येस्तामामा अनानाभेद होइकन· भेदबु
द्धि भै सो तोरा तोपहे लो कालो यस्ता नानाभाव नाकल्पनाकल्पणामा· माअविलास होइयाको
बुद्धि ज्यो छ· सो राजसि बुद्धि हो· सात्विकि हुन ॥३२॥ तामसीमति॥ अबयो हो तामसि बुद्धि ज्यो छ
सो· निद्र भयो· आलस्य भयो मैथुन भयो नानाधर्म माप्रवृत्ति हुनुभयो· काम भयो· क्रोध भयो·
लोभ भयो· मोह भयो· मद भयो· मात्सर्य भयो· यस्ता समस्त विषयवासनामा· परस्पर वैरभाव
अस्व न्नमूढ होइकन· विवेकशून्य होइयाको बुद्धि ज्यो छ तामसि बुद्धि हो राजसि होइन ॥३३॥ तस्मा
दिति ॥ तव ताँहा आत्माकन ज्यो छ भनि भनौं ला न· आपै चैतन्य स्वरूप छ· प्रकाशरूप पनि आफै छ· अखंड
छ· नाम रूप छ· समस्त प्रपंच दोष रहित छ· कृयाहित हुनाले· तुरिया अवस्थामामा अव्हयो कोइ छ दे
शकालवस्तु पामापरिछिन्न छ· समस्त प्रपंच मा· [illegible] न कोमा अउ स्पादनागन्या स्वरूप छ· येस्ता ग
रिस वै विषयको प्रकाश कारण होइयाको इना ले· परमात्मा कन होइयाको उनै बुझ्नु स्· अर्कोहि छ·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन ॥ २७ ॥ इन्द्रियाणीति ॥ अब यो हो ॥ सामान्य इन्द्रिय पदार्थ रूप भिन्न भेदै देखि सूक्ष्म इन्द्रिय भन्दा
श्रेष्ठ मन छ ॥ मन भन्दा श्रेष्ठ बुद्धि रहेको छ ॥ यो बुद्धि भन्दा पनि सूक्ष्म परश्रेष्ठ आत्मा रहे
म॰ वा १६ को छ भनि भगवान्‌का वाक्य प्रमाण पनि छ ॥ तस्मात् ॥ आत्मा ज्ञान छ सो बुद्धि हुँदै न ॥ २८ ॥ तर्हि
तैसो भन्या अहंकार आत्मा हो कि त भनि भन्नै ला न ॥ अहंकार मात्र ॥ अहं भन्या ममता मात्र
रहेको छ ॥ कस्तो अहंकार भन्या ॥ म मेरो ॥ तँ तेरो ॥ हँ म ॥ यस्ता थरिथरि प्रकारका नाना जीवयोनी
वस्तु रासि लक्ष होई याको ज्ञान छ ॥ सो निरका ज्ञानि स्वभाव नाना वस्तु थोक थरै भुमि मन देखिंछ
ये कतै देखिदैन ॥ ३६ ॥ अहंकारेति ॥ अहं सुखि ॥ अहं दुःखि ॥ अहं श्रोत्रीय ॥ अहं कृश ॥ अहं स्थूल ॥ अ
हं ज्ञ ॥ अहं पण्डित ॥ अहं प्राज्ञ ॥ अहं भक्त ॥ अहं मूर्ख ॥ अहं ईश्वर ॥ अहं दरिद्र ॥ अहं मूढ ॥ अहं
धनाढ्य ॥ ये सत्ताई इत्यादि नाना विकल्प लेराखि रहन्या वृत्ति लगाई अहंकार कल्पना गरि भन्दै रहन छ राम १६
आर्कै लाई मा दैन ॥ ३७ ॥ ममेति ॥ अब यो हो ॥ मेरो पुत्र मेरो भार्या ॥ मेरो धन ॥ मेरो क्षेत्र इत्यादि तेरो मेरो
नानाप्रकार होई कन ॥ ब्रह्मलोक देखि पर्यन्त ॥ समस्त प्राणिमा समभाव आत्मा सूर्यपि होई कन उ मैं परमा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्यागलो काछन्· तस्मात्· अहंकार जो छ सो ममताले प्याला महोइ सक्छैन ॥ ३८ ॥ नाहंतिती ॥ उसो
भयाविभ्रहोकितबस्या मोयानिभसौला तहुँन· विभ्रजो छ सो त· उड ज्ञस्तोपनि वेतन्य ज्ञस्तेप
निछ· कुसेगणभस्या· केहि स्वस्तापनि केहि उनयाइँपनि ज्ञ त्याविभ्रजो छ जागतन् अवस्था
मायायाको ज्ञान· स्वप्नअवस्थामा होइ सक्छैन· स्वप्नअवस्थामा मायाको ज्ञानापनि सुषुप्ति अवस्
थामा रहँदैन· ॥ ३९ ॥ यस्तो सुषुप्ति जागत अवस्थाभेद लेहोइयाको याचित्तपनि ज्ञा नमायाविरुद्ध
छ· सो बोछैना ॥ ४० ॥ अनयवयमिति ॥ यसै कारण ब्रह्म जो छ सो· देसकालवस्तु देखिपनि अप
रिच्छिन्न छन्· ये कै ज्ञानरसस्वरूपमात्र काछन्· तस्मात्· अवंद्वायमानज्ञानस्वरूपमात्र छन्· अवस
थात्रयमा छिछन्· कालत्रयपनि साक्षि छन् आलिंगत्रय साक्षि होइकन· ब्रह्मादिकीटपतंगपर्यंतप्राणी
पात्रयमाका साक्षित्व होइरह्याका छन्· तेजो छैनन् ॥ ४१ ॥ अनयवर्णिति ॥ त्र्यवयसे कारण ब्रह्म जो छ
नसो· सर्वैमाफाज्ञाआछन्· सर्वैमाकासमर्थ छन्· सर्वैदेखिनिभ्रमा छन्· सर्वकर्ता छन्· आ
फैकुटस्थ· ईश्वर होइकन· सर्वैमापस्याका पनवचन इन्द्रियदेखिपनि अघिबाटपस्याका छन्

पनि प्रकृति प्रमाण पनि छ॰ तस्मात् त्रिविध ओ छ सो अप्राप्त्या होइन् भनेका न ॥७॥ तर्हि निता॥ उसो भया
म॰वा २० मूलप्रकृति प्रत्यक्ष क्या होइन तब भनौ ला न त्यो मूलप्रकृति त प्रत्यक्ष किन अगाडि होइ या कि छ॰ सूक्ष्मत्व
पनि छ॰ अचल छ॰ अवयवरहित छ॰ सर्वव्यापकत्व पनि होइ या कि छ॰ तस्मात् सन्ना लेपा अयो अनेक वृ
त्तान्त उप्या लो होइ र त्यो को छ॰ उसै कार्य योग्य न त प्रकृति अनादि कहा या कि छ॰ अर्को लेछै
न ॥८॥ सौक्ष्म्यात्तदनु॥ त्यो प्रकृति प्रमाण या कस्ति छ तब भनौ ला न महदादि सम्म त्यसका कारणरूप होइ
या कि छ॰ स्वस्वरूपले अविकारि होइ कन त्रिगुणात्मक यो कार्यको पनि कारणरूप होइ कन यो समस्त विष
य भागोचर भया कि त्यस ता समस्त कार्य देखिए भन्नु होइ कन उर्दि मा या कि पनि प्रकृति अस्ति होइ या
कि छ॰ अप्रकृत छै न ॥९॥ असदकरणा॥ सो त्यो छ तापनि त्यो नि न दोषले आरोप न होइ या कि छ॰
तस्मात् याँ तं कार्य कारणका अनुमान लेगारि त्यसको कार्य गई छ॰ त्यसको कारणपनि न रहै
छ॰ कसो गरि भन्या नत्तै विनयि ति विपरीत भयाको त्यसको फल पनि विपरीत छ॰ नत्तै उत्पन्न रति यो छ॰ त्य
स्को सर्क रादि पनि गुलियो छ॰ तितो छ दैन ॥१०॥ हेतुमदनित्यम॥ ये सौरता लेगारि प्रकृति अस्ति राम २०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पतेज वायु आकाश इन्द्रिय मन बुद्धि अन्तःकरण चार तिन गुण येत्ता हरु संपूर्ण जड त्व दोष छन तस र्थ अ
स्था कारीण जडरूप छन तस्का कारण पनि विकार छ अन्तःकरण को का र्य पनि जडरूप नज्ञां छ आफु कार्य रूप दे
न ॥४५॥ प्रश्न ॥ तपाईंहां प्रथम दोष जड त्व गुण छ दोस्रो दोष विकारि त्व छ तिनिय दोष गुण
छन ये त्ता ये त्ता पनि न दोष लेगरि आत्मामा याहा आरोप गरि याको छ न स त्व रज तम ये त्ता हु तिन गु
ण प्रकृति का गुण रूप न तो देखि आर सूनिया का संपूर्ण जो जति छ न तीनै माया लाजाति सकु छ न स
निया का भगवत वाक्य प्रमान लेपनि आत्मामा याहा निया कि जो छ सो मिथ्या न गुण मई छ न ब्रह्म जो
छ न सो कर्त्तव्य मा पनि छ छन भनि याहां शंका ति वाक्य पनि सिद्धान्त छ न कुटो छैन ॥४६॥ तस्मात
पति ॥ यो आत्मा कर्त्ता छ भनि भनेला त आविकारि छ अनु लाद्रि गुणहरु ले रहित छ आफैं सच्ची
दानन्द स्वरूप छ कर्त्ता गरि जि स्वस्वरूप कुरूप स्वरूप छ भन्या ति आफै आदि सजात्ता संपूर्ण लाई उ
उत्पा लो गराई याका छन उनै परमात्मा विना उत्पा लो गरा उत्या कोहि छैन तर्थ तिपरमात्मा जो
छ सो यो आत्म न ध कार दोषि परे छ भनि आ याहां शंका तिप्रमाण पनि छ ॥४७॥ प्रश्न उत्तर ॥ अ वे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म·वा
२१

यौंहां येसै कारण परमात्मा ओ छन् सो साक्षात्कार होईकन समस्तप्रपंचयां आफै परोक्ष दिन्या होई
या का छन् । जस्तै आदित्य ले लोकसंसार प्रकाश गर्दछन् । जस्तै उपरब्रह्म पनि बरा चरस्व न चैत
न्यस्वरूप लेगारि आफै प्रकाश छन् । आत्मा का दृष्टि लक्षण साधना कारण पनि न अस्मीशब्द
को निर्णय पर्छ ॥४८॥ तस्मादित्यादि ॥ अब यौंहां पंचकर्मेन्द्रिय हरू भया पांच ज्ञानेन्द्रियहरू भया
पांच महाभूत हरू भया । चतुष्टान्तःकरण हरू भया । अव्यक्त कारण भया । त्रिगुण भया । मूलप्रकृति
भयो । येस्ता यस्ता समस्त प्रपंचमा कार्य कारणात्मीक होई या का सत् रूप पनि सत् र असत् का
आत्मा कन् होई या का आत्मा लाई यो सत् र असत् देखि पर छन् भनि जानु भन्या यौंहां श्रुति प्रमान
पनि छ ॥४९॥ तस्माज्जायेत ॥ तस्मात् अब लौ जाग्रत् अवस्था का स्तो छ भनि भनौंला । जाग्रत्
स्वप्न सुषुप्ति येस्ता तीन अवस्थामा पनि आफै साक्षि स्वरूप भई र स्वप्रकाश छन् । कसो गरि भन्या
ति आफै प्रकाश छन् । आफै चैतन्य छन् आफै स्वतंत्र अनन्त निर्लेप सूक्ष्म सत्वादि गुण रहित होई
कन त्यो नाकारण ले मिलि पनि छुटि पनि पृथक् पनि होई यो समस्त प्रपंचमा र स्वप्रकाश रहन्छन्

राम
२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लौर्षिन चेतनागराउ स्याकर्तायोः षष्टाहोईकि न प्रथमपकाशाष्ठि छन् अस्मा याँ हां ङ्क्षीतप्रमाण
वस्तु [illegible] रादि वायु अग्नि पो वं स्थूल कस्तो छ पस्या आत्मै सत्रालेमा स्वर स्याका हुन्छन् संपूर्ण
[illegible] नु ईजदेव [illegible] ब्रह्मालेश्या त्मा जो छ सो शास्त्रगम्य पुरातन छ भनि ङ्क्षीतप्रमाण
पर [illegible] सूक्ष्म [illegible] शरीर स्याकासी एपनि आत्मा होईन होईन ॥५१॥ स्थूलोति ॥
देवे [illegible] लोकोनिर्णय होईन्छ · स्थूल देह जो हो सो विष्णुग्रभिमानि हो · तो
[illegible] छन् · तो [illegible] स्थूल भोग छ · आगन [illegible] प्रवस्था वैरवी वानछ · विराठ सोरर · पंच
[illegible] लोय न्कछ · [illegible] व पंचमाहाभूता त्माको [illegible] पृथ्वि · आप · तेज · वायु · आकास · इति
महाभू [illegible] कोनि [illegible] छन् ॥५२॥ [illegible] याहां पं [illegible] कर्मेन्द्रियका हुन्छ · वाक् · पाणि
[illegible] फेरि पाँच [illegible] ता नेन्द्रिय · श्रवण · त्वक चक्षु · जीह्वा घ्राण इति पांच
[illegible] स्पर्श [illegible] शब्द स्पर्श रूप · गंध · इति पां [illegible] छन् फेरी चार अन्तःकरण · मन बुद्धी
पाद [illegible] चित्त · अहंकार छन् · सत्व रज · तम · इति तिन गुण याँहां छन् ॥५३॥ देवापती ॥
छन [illegible]
विराष्ट [illegible]

म·वा
२२

...वयो ... रा
कु· ... ... ले जो छ सो मृत्युर्देख छ न· यस्मा· कर्णेन्द्रियका अधिपति देवता· अग्निर्द
श्यो वर्ण ... ... ति· मित्र· इति पाँच छ न· फेरि ज्ञानेन्द्रियका अधिपति देवता· दिशा· वायु· सू
र्य· प्रद्युम्न· अश्विनि· कुमार· इति पाँच छ न· अन्तः करणका अधिपति देवता· वासुदेव· शंकर्ष
ण जो छ ... अनिरुद्ध· इति चार देवता छ न॥ ५४॥ विद्यांति॥ अब वर्याहांचि आदि काल कर्म स्वभा
स्वाभाविक ... को रूप ले· इति सम्पूर्ण कहिआया का सबै वादुला कु जो छ आगत अब स्वाहा ये
पाँच ... ... प्राण अपान· उदान· व्यान· इति पाँच र फेरि नाग· कूर्म· कृकल· देवदत्त· धनंजय· इति
... इति दस ... छ न ... ले काल का स आमामा ने रवे ल छ न॥ ५५॥ कालमान॥ अब वयो १८
पनि ... नाडि को अधिपति देवता ... तो हाँ सात नाडि छ न· ति नाडि का शरण्या नर्म नाडि· पांस नाडि· सो
स्वप्न नाडि: ... नाडि ... ला नाडि: सुषुम्णा नाडि: इति सात नाडि का समूह सबै वहन्नी ह राम
न्दिस्थ छ न· इत्यादि ... आफै वा ... सआपाफि र्द छ न· फेरि कोलै पाल यकु छ न· कर्म जो छ सो· २२
शिवलत पले ... कारणले मालिपनि· छु ... ताद कर्म निष्ठा उस्मा पनि जीव इन्द्रिय को अधिपति अचेतन पत र्ण·

लाईपनि चेतनमा गराउन्या कर्तायो जाग्रत अवस्था कोहं छ ॥ ९६ ॥ स्वप्नावस्थाप्रति ॥ [illegible]
वस्था॰ पां वस्था॰ प्राणादि वायु र अपानादि वायु॰ दर्श इन्द्रियको भोग वृत्ति॰ को देषा बदि [illegible]
रण वा तिन गुण॰ अनु दर्ग देवता॰ काल कर्म स्वभाव॰ इति सबै येक स्वरूप नामा लिङ्ग सरीर रू [illegible]
प्रय॰ तेजमय अवस्था मय रू छ॰ यसिभन्या तिप्रमा गरु नाले॰ स्वप्नावस्थामा [illegible] को अभिमानी
देवतास सत्वगुण बालन भोग करुठ पारी हिमध्यमा वाणी रू नाले सूक्ष्म त्मा कहिया का छ ९
सुषुप्ति॰ अवस्था हा सुषुप्ति अवस्थामा॰ यक तत्त्वकारण रूपको अभिमान रू नाले॰ ईश्वर देवता
रू छन॰ आनन्द योग छ॰ पश्यन्ति वाणी ईत्ति तमोगुणका छन ॥ ९८ ॥ तुर्यप्रति ॥ अवस्था तुरिया
अवस्था को निर्णय रू छ॰ तुरिया अवस्थामा केवल ब्रह्म स्वरूप चेतन्यमा अरू नाले संपूर्ण उपा
धि देखि रहित रू छन॰ साक्षिमा वहाँ ईकन जस्तै सूर्य्यप्रकाश रू नाले यो लोकमा चेष्टा आ
फै चल्द छ॰ तस्तै ईश्वरको चेष्टा लेमात्र यो जगत्का चेष्टा हो ईश्या को छ॰ आकी लेछैन ॥ ९९ ॥
दृष्टान्त ॥ जस्तै अग्निका सत्ताले मात्र पानी तर्क रू छ॰ जस्तै चुम्बक मणिका सत्ताले मा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रलोक वंचवलरुन्छ॰ जस्तै सूर्यका सत्ता लेपा त्र चन्द्रप्रकाशरुन्छ॰ जस्तै तु मे परब्रह्म का सत्ता लेपा
त्रयो संपूर्णप्रपंच जो जनिछ॰ आफै चैतन्य मैं भेरला काछन्॥ १०॥ इति पिराडपिनि॥ अब व
म॰बा २२ या हं॰ जो पिराड ब्रह्मलाइ लाई स्थोध्य गर्नि जिन अभ्यास्मि सद्लेगीर तस्को उत्पत्ति कहिं छ॰ परब्रह्म
र माया का संयोग होई कन॰ परा॰ पश्यंति॰ मध्यमा॰ वैखरि॰ ईचार भयाकाछन्॰ ब्रह्मा का दक्षि
ण मूखदेखि प्रियांसर॰ यजुर्वेद को उद्गम भयाका छन्॥ ११॥ इति श्रीसारगनाटके
यजुर्वेदशाखा निरुपणा॰ द॰ निरोपण ... ॥ ६॥ ... ॥ अब यां हां ब्र
त्र सामवेद निरोपण गरुन्छ॰ यो सामवेद पाति नपुकार का बाक्य छन्॰ कस्ता कस्ता भनि भने ला
न॰ तत्वमसि इति॰ तत्पद ले ईश्वर कहिन्छ॰ त्वंपद ले जीव कहिं छ॰ असि पद ले ब्रह्म कहिं छ॰ अब व
या हं॰ ईश्वर॰ जिव होइ या का उपाधि को भेद छ॰ ब्रह्म मा उपाधि भेद छैन॰ ब्रह्म मा पनि उपा
धी भेद छ भनेला त॰ यांहं आतिविरुद्ध छ॰ जाति मा विरुद्ध छ॰ जयके ... छैन राम
भन्या अतिशुद्ध मा न॰ जो छ सो ... छ मा मा छैन॥ १२॥ उपाधिभेदहेति॥ यां हं यां हं उपाधि भे २२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द कस्य ना उत्पत्ति हुंछ नां हिं नां हिं श्री वरुणेश्वर भन्या थ्येद हो इ त्यो को हुं छ · तब ब्रह्म मा पनि सैं लीन कत्र
मा हो इ न्छ · त्यो उपाधि कस्तो हो भन्या यसको पनि अग्नि मेक हो इ न्छ · तस्तै अग्न्यादि स्व विद्या सकल
छ ब्रह्म हुं न ॥ ३ ॥ सोचं ... ॥ त्यो अग्न्यादि विद्या भन्याकि जो छ · सो हि नां लाग्नि वर इञ्चर के हाउ ...
य हो इ र स्याकि छ · र · तसै ले यस्तो छैन भाव हो इ र स्याको छ · कस्तो भनि भन्या ला त · जस्तै ध्रुव को काया
जस्तै गृह को मुख्य कार · जस्तै समुद्र को फेन · जस्तै स्वाकाश को मेघ · इ थि · तस्तै ब्रह्म जो छ · सो · केव
ल स्व को पुरुष मा त्रुउ ना ले · नां हिं त्यो माया कल्पित हो इ या को हो · त्यो कल्पित तसो चो छैन ॥ ३ ॥ दैवि
ह्येषा मिति ॥ त्यो दैवि सं वंध्यि भयाकि ये स्ति मेरि गुणमयि माया जो छ · सो बडा दु · खले पनि जित्नी
सकुं छैन भनि भगवान का वचन प्रमाण हुनाले · उस्तै उपनिषत्का वाणि पनि छ · जस्तै यो टावाल्नि
पा · यो का हरु आ इ योग गरि जो छ र उस्तै उस्तै सनोरा तो का लो ना नाप्र कार का उसै उसै जस्ता
पाठ पाउं छ · अग्नि को वोका जो छ सो तेसैव की मा भोग गरि ताहिं मुक्ति रह न्छ · भन्या यो वाक्य तौ न्न
य श्रुति को पनि अरु ग्वेद को पनि श्रुति पियारो छ · श्रुति पियारो छैन ॥ ४ ॥ तमामिति ॥ जो नादेखि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म·वा
२४

न· यो संपूर्ण प्रपञ्च हरू होइरह्याका छन्· उनलाई कोहि ज्ञाता पनि ज्ञान नै नन्· आफैमा अध्यस्त होइ
कन· जस्तै कुइराले र· हिउँले छाकिया को कुवाजैं होइरह्याका· तस्तै इ प्रपञ्च पनि यज्ञाता मा अज्ञा-
छन्· सो· कस्ता हुन् भनि भन्यौला न· आफु प्राणा आफै ले हेर्न्या जस्ता हुन्· कि नभन्या· यो संपूर्ण शी
वशक्ति ले मात्र बनाइ संयुक्त छन् भनि ये स्ता वाक्य निन वाक्य ले पनि प्रतिपादन गरिराख्याका छ
न्· ॥ ५ ॥ प्रकृतिविनि ॥ न व प्रकृतिरपूर्णस्व भन्या का पनि अर्थ नाहिं छन्· भन्याया मा हाँ भन्या व तस्का के
प्रमाण पनि छ· नसर्प फेरि तेहि कुरो वेदान्त मा पनि कहि राख्याका छन्· कहाँ भन्या तिप्रकृति गुण
ण भन्याका त अर्थ नाहिं विद्या हुन् भनि श्रुति ज्ञान गरिराख्याका छन्· ॥ ६ ॥ ता निर्वि ॥ उसो भन्या यो स
वै तत्व ता त उत्पत्ति भन्याको देखिंछ भनि भनि भन्यौला न· हुँदा ता त्यो कुरो सां चो हो· तर ब्रह्म जो छ· सो· अ
वै त छन्· अविकारी निर्विकार रहित छन्· स्व स्व रूप स्व प्रकाश· स्वतन्त्र नै त ज्ञ पनि आफै छन्· अवं
ऽदं ज्ञायमान छन्· व्यापक हुन् अ ले देश काल ले पनि रहित छन्· अनि आफै वस्तु स्वरूप भयार· त
लमा त्रि तेह्रौ थ्वैरै परमात्मा जल्ता पनि ये केछन्· उपाधि का भेद लेमा त्रि तिन प्रकार का होइ कन·

राम
२४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शिवईश्वर ब्रह्म भन्या भेद पाउन्या ये केही छ दोष्याछैन ॥ ७ ॥ तत्त्वमसि ॥ तवस्तो माया या व
निति न प्रकारकि होइरह्याकि छ॰ अविद्या ये न माया यक॰ चिच्छक्ति भन्याकि यक॰ ईनमा॰ ९
चिच्छक्ति भन्याकि ब्रह्मपा आश्रित छ॰ अविद्या भन्याकि जीवमा आश्रित भयाकि छ॰ माया
भन्याकि ईश्वरमा आश्रित छ॰ शुद्धमा त्रापानि ग्रलय होईकन॰ भिन्न गरी उत्पार रागर्नुपनि
नउ स्याये रह्याकी छ भनियो सम्पूर्ण शास्त्र प्रमाण गरी भा॰ परिसों चै छ ॥ ८ ॥ तन्मायामिति ॥ त्यो मा
या कस्ति छ भनि भनौला न॰ उनै ब्रह्मका सत्ताले पा उ चैतन्य जस्ति होइरह्याकि छ॰ आफै चैत
न्य तहैन॰ कसो गरि भन्या॰ जस्तै सूर्यका सत्ताले पा॰ अ॰ पा अग्नि पनि यासै॰ चुम्बक का सत्ताले पा अ
लोह चपल होइ्यासैं॰ सूर्यका सत्ताले पा अ चक्षु प्रकाश भयासैं॰ सूर्य परिणाम सूर्यका किरण पनी
ले अग्नि उत्पति भयासैं॰ तस्तै उपर ब्रह्मका सत्ताले पा अपा या विकारी स्वदेइ छ॰ आफै केही छैन॰
॥ ९ ॥ तत्पतिति ॥ नवतो होविकार पनि दुइ प्रकारका देषिन्छन्॰ कसो गरि भनि भनौला न॰ माया र
अविद्या भन्याकि दुई छ॰ उस्मा मायाभन्याकि॰ व्याप्ति॰ व्याप्ति॰ भाउस्पाउन॰ उनै माया का प्रति ८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म॰ वा
२५

बिम्ब चैतन्यलाई ईश्वर कहियाको छ । अविद्यालेभि अधिष्ठ भयाका चैतन्यलाई जीव कहिया
को छ । मायाभन्याकिन आफै आश्रय होइयाकि हुनाले विशेषगरी पानिम्याहान स्वरूप छ । ताहा
त्यो अविद्याभन्याकि लेत जीवलाई मोहगर्दछ । पिर्या हकै हुपाउनि गर्दछन ॥१०॥ मायाधिपतिः ॥
अब त्यो मायाको प्रतिबिंबभि अधिष्ठ हुनामा आफै चैतन्य त्यो सर्वज्ञ त्वं सर्वेश्वर त्वं सर्वक
र्ता त्वं सर्वप्रेरक त्वं सर्वप्रकाशक त्वं सर्वदाता त्वं सर्वजीविका कर्ता त्वं सर्वपालक त्वं सर्वसंहार त्वं
मोईश्वर ओ छ । सो अणिमादि गर्याका अष्टसिद्धिका अधिष्ठाता हुन् । अकौं हुनन ॥११॥
तस्यातः । तव तिनैका नाम विष्णु हो । सत्वगुण प्रधान छन् । कोही तिनै विष्णुका नाम भिन्न छन् । कौ
नकौन तहे भनी भनौ ला न ब्रह्मा विष्णु रुद्र हरि तीन छन् । तिनै विष्णु स्वरूपका प्रथम अंश ब्रह्मा लोक
हिं छन् रजोगुणप्रधान छन् । त्यो रजोगुण व्यक्ति प्रतिबिंब चैतन्यको कृयाशक्ति स्वरूप हे जगत
को उत्पन्न गर्दछन् । तव त्यो प्रथम तत्पदको अंश कहिएको छ ॥१२॥ अथ हरि ॥ फेरि सो राम
हि तत्पदको द्वितीय अंश विष्णु होइयाको छन् । जगतका प्रतिपालक हुनाले सत्वगुण प्रतिबिं २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सब्बै नरका विष्णु कहाईकन ईच्छाबाट शक्ति स्वरूप लेगारि जगत्को प्रतिपालन पनि गर्दछन्। सोहि
वैकुण्ठको अधिपति पनि हुन्। उनैका अंस मत्स्य कूर्मादि अवतार हुन्। सर्वकोत्तम हुन् ॥१३॥ नै
कृष्णवर्णं मिति ॥ कोनप्रकार ले अवतार हुन्छ भनि भनेको ला न। उत्तरपनि योहीं हुंछ। फल्लेभन्या- गोंहि
गोंहि। धर्मनष्ट हुन्छ र- अधर्म उत्पत्ति हुन्छ सोहि सोहि वेलामा अवतार लाई अवतार गर्दछन्। हे अर्जुन यस
किसिमका वहत्वा कपुमायाया पनि छ- ये सत्व अनंत शक्ति रूप ले स्थावर जङ्गम का बार प्रकार प्रतिपालन
गर्न्या होईयाका छन्- यो नत्वदको अंस कहिन्याको छ ॥१४॥ रुद्र इति ॥ ये सत्वगुणमाला लेरुद्रभ्रो
छन्। तिनै कालरूप का तमोगुण प्रधान विविध नचैतन्य ले हानशक्तिको रूप होईयाका भैरवादि अवता
तार होईकन- स्थावर जङ्गमात्मक जगत्को प्रलय गर्दछन्- तब सत्व नअन्नका लाम्पाक्र नभनि- नप
त्ते ऋतो भरूवरूप भयाका- हे नरशिवपिता ईनमस्कार छ भनि अज्ञानि पुण्य राक्षु ना लेयो नत्वदको नि
तियपदको अंस हो स्यो नत्वद भन्याको सबलब्रह्म हो पनि पनि अज्ञानि पुण्यासो छ नुटो छन् ॥१५॥
अमनैति ॥ अब यो हां ये त्तरि ता ले- नेश्वर ईमायाया विद्या पनि कहिंछ- योमायाको ईश्वरशक्ति पनि प

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिनीरोपनगर्दछन् यस्मा पापापुण्यतिर्विनितनभयाको चैतन्य हो छ इत्यर्थ हो भन्न · संपूर्ण ईश्वर हो ई
श्वरो छ · श्रीकृष्णदेवन ॥ १६ ॥ सूर्यकोटिः ॥ करोडौं ईश्वर भनिन भनौं लाउन · कोटि सूर्यका अस्तो प्रका
प·वी २६ शमान भयाका · कोटि यमराजका अस्तो भयानक पनि भयाका छन् भनि सङ्क्रान्ति प्रमाणपनि
छ · उसैका रत्नत्रिलाई विराट्का अधिपति पनि भनिनै छन् भनि · तस्य · विराट्पनि तोहि देखिइ
न्छ · यंस्याङ्क्ति प्रमाणपनि छ ॥ १७ ॥ सर्वगामी ॥ तिनि ईश्वरतिनि गुराका पनि अधिपति छ
न् · तिनलोकमा पनि अधिपति अधिपति हो ईश्वर याका छन् · उत्तेतिनयाक्तिमाका अधिपति छन् ·
कौन तिन सक्ति भन्या · ता न सक्ति ई वद्धशक्ति कृया सक्ति · ई तिनिन सक्तिका अधिपति छ । ता पनि उनै ईश
प्रईश्वर छन् · श्रीकृष्णदेवन ॥ १८ ॥ सर्ववैकुण्ठः ॥ न वउनै ईश्वर वैकुण्ठका पनि अधिपति ज्ञा
नका पनि अधिपति · महत्तत्वका पनि अधिपति विराट्का अधिपति · सर्वज्ञाता त्पष्ट · श्रुमाथि राम
बोध सोत अनेकनिन लुप्त सक्ति · ये त्वा अनंत सक्ति भयाका परमेश्वर लाई प्रभु भनि उनै का अंग होईया २६
का हो छ सो या पाउँ स्थान्त्र हो भनि सङ्क्रान्ति प्रमाण पनि छ ॥ १९ ॥ सहस्राधारः ॥ करोडौं तिन भनौं लाउन सहस्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिर भयाका सहस्र नेत्र भयाका · सहस्र पाउ भयाका सोहि पुरुष वैकुण्ठ नाथ हो ईश्वर भयाका छन
उनै देखि · माकुराका तन्तु जस्ताय लेगि रहेका कोउत्पत्ति · उत्तानपाद उठाउ स्वरूप हो ईक नजानी
छि जस्तो पाल नाग स्तो · योग माया माया त्मा छ तो हो ईकन · शेषरपति उनै देखि दृश्य छको लेहु दे
न ॥२०॥ तत्पश्चादीन् ॥ तदपि तिनि ईश्वरका अंश पनि तिनै छन् · कौन कौन भनौला त · ब्रह्मा विष्णु
रुद्र ईनै ईश्वर वैकुण्ठका अधिपति पुरुषोत्तम · सत्वगुणात्मक · उनै देखि रजोगुणात्मक प्र
याका ब्रह्मा सत्यलोकका अधिपति छन · उसो देखि तमोगुणात्मक हो ईश्याका रुद्र छन · कैला
सका अधिपति छन · उसै कारणले कारणका उपाधि ईश्वर रुन भनि शास्त्र वेदको विशेषले
संक्षेप व्याख्यान गरि स्यौ रै वेदान्त शास्त्र माथो तत्पदको अर्थ प्रसिद्ध गरियाको छ ॥२१॥ इति श्री
सारस्वत नाटके सामवेद तत्पद निर्णय प्रथम महावाक्य मिश्रा न ॥ १ ॥ ॥ अथ त्वंपदनि ॥
अब याहाँ प्रथम त्वंपद वाक्याको निर्णय गर्छु · कर्त्ता भनि भनौला त · कार्य्यको उपाधि जीव कहि
छ · कारणको उपाधि चैतन्य कहिन्छ · तदर्थ ईनि नै चैतन्य ईश्वर रुन भनिन्छ तिप्रमाणस नै

छ ॥१॥ नवदीत॥ अब कार्य्यका उपाधि चैतन्यलाई जीव ब्रह्म कहियाको छ। सो हि जीव अविद्
याशक्तिमा प्रथ्याग्र होईयाको। सो अविद्या पाँच प्रकारकि छ। कस्ति कस्ति भनौला त। तं उस्तो
प. वा २७ मपेस्तो मन्या तामिश्र। अंधतामिश्र। मोह। महामोह। यस्ता यस्ता पाँच स्वरूप होईया कि गो
छ सो। अविद्यै स्वरूप छ। अर्को छैन ॥२॥ नैश्वर्यमान॥ अब तिन पाँच अवस्था कहिंछ। सेशव
अवस्था। बालक अवस्था। कौमार अवस्था। जौवन अवस्था। तारुण्य अवस्था। वृधा अवस्था
यस्ता पाँच अवस्था मा गयाको ज्ञान जो छ सो। त्यो अविद्यै हुनाले परमार्थ मा रहित रहन्छ
र। केवल देहाभिमानको मात्र हुन्छ। अर्को रहँदैन ॥३॥ तत्त्व॥ अब शैशव अवस्था मा आफ्नु
देहर पराईको देह पनि नजान्दैन। केवल स्तनपान मात्र मा रहन्छ। अथवा रुदनमा रहन्छ। खे
लकुद। खपान जान्दैन। आफु पराई पनि जान्दैन। लिंगदेहको पनि ख्याल नपाउन्या हुनाले। केवल
चेष्टा मात्र मा भयाको। यस्तो शैशव अवस्था जो छ सो अविद्यै हो भनिया होईन ॥४॥ तत्त्वमसि॥ राम
फेरि अर्को अवस्था मा पनि तामिश्रको मारुणाले अविद्यै हो कि न अभिमानले मेरो देह भौर २७

मातामेरोपिता॰ पलाईदुःखभयो॰ पलाईदुःखभयो॰ यस्माओरोथोरोहोईकन परमार्थरहित पै॰केव
लदेहपिंडमा नमात्रकोपिभिन्नतलक्षणाभयाकि॰अविद्याओछसो तापिभिन्नतकोमारस्त्र वस्थाकही
न्छ ॥ ५ ॥ जीवनावस्थामिति ॥ अवजीवनअवस्थामा॰अन्यतापिभिन्न॰अविद्यालक्षणाकोज्ञान
होईतोहंदेहाभिमानमात्रवस्थाकोफुछ॰कस्तोयस्मा॰मनुष्यदेहकुं॰पजवानछु॰यस्माकापुना
कोमात्रववडाहोईकिन॰फोमेरामाता॰पेरापिता॰मेरीस्त्रिपनिपेस्तातरहका॰कापुनाखडा
गराउन्याहोईयाकाकुं न्छन ॥ ६ ॥ स्वभार्यामिति ॥ फेरिकस्तायस्मा॰आफ्नुस्त्रीरपराईकिस्त्री
पनिनजान्या॰आफ्नुधनरपराईकोधनपनिनजान्या॰शब्दस्पर्शादिपांचविषयलेअनित्यी
ठियाका॰अवसंतष्टवदु॰रवादिपाभूटियाकाफुनाले॰योयोवराअवस्थापनिअतथ्यतापिभिन्न
तलक्षणाअविद्यैकहाइन्छ ॥ ७ ॥ ताह्रण्यादिति ॥ तवताह्रण्यअवस्थामापनि॰मोहलक्षणाफना
ले॰केवल॰अविद्याहपिदेहाभिमानमात्रकाज्ञानफुन्छ॰पेरिस्त्रीमेरोपुत्रमेराधन॰पत्रालना
फु॰पक्षाप्रियफु॰पवैश्यफु॰पसूडफु॰येस्ताना नासंकल्पविकल्पकाजालमापरेर॰अतएवमोहजाल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मात्रुस्याको त्योपनि अविद्यैको घर होइयाको छ ॥ ८ ॥ इद्रवस्थायाचिपित ॥ अब बुद्ध्या अवस्था
कस्तोऽ छ पनि भनौ लीन अत्यन्त महामोह रूपि अविद्याको लक्षण होइ कन यो देहको अभी
म·बा २८ मान अत्यन्त राखि कन यो मेरो पुत्र यो अक्ष अ चाकर गोत्र सो जातिय·विजातिय·इत्यादि आकुमा
रपाइया अत्यन्त मोह होइ कन अत्यन्त मूढ ऽ ना ले यो देह मा अकोरुआग स्यो येस्तो अविद्या जो छ
सो·केवल देहाभिमानी स्वरूपमा अकाहं छ ॥ २ ॥ अभिमानि ॥ येस्तो मढ्लो ऽ· लानुऽ भ त्या अभिमा
नमा ग्रस्त होइयाका जै है ऽ छ तै है· अभिमानमा पा व त्रुस्याका जो हो सो·त्यो महामोह रूपि पथक·प
थक·होइयाको अविद्याले·तेस्ता जाति सो भाव ह्या नले गरि केवल परमार्थ रहित होइयाका ऽ ना ले·
योदेहाभिमानमा अवस्थाको जो छ सो·सो हि महामोह लक्षणाको अविद्या हो·अर्को होइन ॥ १० ॥
नरोपिनि ॥ अब यो हो तेस्तै अविद्या ले गरि पाइ छि अभयाको जो छ सो·निबस ढकी हु छ·तस्तै·कार्य राम २८
ऽ कार·को·आत्मक होइ कन·प्रपंचमा अधिष्ठित होइयाको चेतन्य को हु छ·अब यो हो कार्यकार
कारण को लक्षण क्या हो भन्या·कारण भन्याको जो छ येकै हि स्वरूप हो·कार्य भन्याको अनेक रूप हो·

24

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वकै हुन ॥११॥ सर्वतिन ॥ सब याँ हा तेस्को दृष्टान्त कहिन्छ माटिनका ये कैछ घाँडादि उपाधि विषे
रहन्छ स्ववर्णा ये कैछ उपाधि भयेला काम अनेक हुन्छन जल ये कैछ रसादि अनेक प्रकारका
हुन्छन पृथ्वि ये कैछ गंधादि अनेक हुन्छन कपास ये कैछ उपाधि भया का वस्त्रादि अने
क हुन्छन यस्तै प्रकारले कार्य्य बहुधा होइया का छन कारण ओ छ ये कै मूल प्रकृति स्वरूप मा
त्र छ ॥१२॥ एकै वाक्यानि ॥ तब यस्कै जगत्का कारण गुण साम्य होइ रह्या ये कै प्रकृति हुन्छ भनि कपि
ल सिद्धान्त समापन कह्या का छन सोहि प्रकृतिको तिन प्रकारका हुन्छन सात्विकी राजसी तामसी व
नि सोहि प्रकृति ब्रह्मा मा आश्रित हुन्छ तेस्तै परब्रह्म मा आश्रित न होइया कि माया ओ छ सो श्री
ष्टिविष्टि तिलयग मां सा मपर्याक होइ जा न्छ भनि स्मृतिया सूत्र मा पनि कह्या का छ ॥१३॥
सामायानि ॥ तो माया कस्ति छ भनि भनौ ता न यो जगत् ब बा उ ना मा हेतु सो हुन्छ ना ले तितै प्र
कृति देखि महतत्व भया को छ महतत्व देखि अहंकार भया को छ अहंकार देखि मन होइ न्छ
मन देखि बुद्धि हुन्छ बुद्धि देखि शब्दादि विषय होइया का छन शब्द देखि आकाश हुन्छ आ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

सं·वा
२६

काम देखि वायु हुंछ । वायु देखि सूर्य्य हुंछ । सूर्य्य देखि जल हुंछ । जल देखि पृथ्वी हुंछ । पृथि
वि देखि औषधि वनस्पत्यादी होइ रह्याका छन् ॥ ७४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्यो औषधि वनस्प
ति हरु देखि फल हुंछ । फल देखि अन्न हुंछ । अन्न देखि रस हुंछ । रस देखि रेत हुंछ । रेत देखि सप्त
धातु हुंछ । यो सप्त धातु को नाउ । त्वचा । मांस । वशा । मेद । अस्थि । मज्जा । शुक्र । भनिनि । त्यो सात धातु
देखि । शरीर बन्यि । समस्त जीव का । आरम्भ होइ रह्याका छन् । ये सब प्रमाण लेगरि । कार्य्य र कारणा
त्मक होई । यो विविध । संसार यस प्रपंच प्रकाश भै लेनि रुपन होई छ । भनियो तत्व सर्ग होइ रह्या
को छ ॥ ७५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अब यौं ति जीवन गर्न्यचहोई छ । यांत प्रथम कोसमये कैवल । द्वितीय
कोसमा पाप होई रह्याका छन् । तृतीय कोसमा तुरा उपजन्याका छन् । चतुर्थ कोसमा काविस्तु हुं
छन् । पंचम कोसमा कारज्वर होई रह्याका छन् । षष्ठम कोसमा बुलाउ हुंछन् । सप्तम कोसमा बन्धका
र यस होई रह्याका छन् । अष्टम कोसमा नारि आदि हुंछन् । नवम कोसमा । सर्वा भूतादि पनु भया
का छन् । दसम कोसमा । कश्यपादि ऋषि बन्याका छन् । एकादस को समया रुद्र भया काछ

25

राम
२६

न्‌· त्‌ इ देखि मास सत्वो तिफ्कन्छ न ॥१६॥ तपो देवहित ॥ तव तीहाँ ब्रह्म देवभया दैत्यभया गंधर्वभया वि
द्याधरभया यक्षभया राक्षसभया गुह्यकभया किंनरभया मनुष्यभया पक्षिभया मृगभया पशु
भया कीटभया पर्वतभया येस्तै वृक्षादि स्थावर जङ्गम चतुराशिति लक्षयोनि जन्तु सम्पूर्ण ताल
लोक चरा... विद्या सप्तलोक चराचर असंख्या जीवयोनि नानाविधा ईश्वर पूर्णब्रह्म काल लं
क्षरा कर्यौ स्वरूप कुन कारण स्वरूप है नन्‌ ॥१७॥ यत्‌ कार्य्यमिति ॥ यो कस्तो हो भन्या जीव हाँ
जीव हाँ कार्य्य स्वरूप चैतन्य हो ईश्वरा कोहु त्यो जीव ईश्वरको वाचक कोहिन्छ तव ईतिमा पत्थ कपथ
क्‌ अभिमानको लक्षण राफ्ह तव जस्तै घडादि फुट्दा महाकाशमा मिल्दछ हो ई त्यो घटाकाशम
ठाकाशादि पानि महाकाशमा येकै हुन्नाले देखिन्छ तथापि जान्दैन ॥१८॥ यथाग्निज्वालामिति ॥ अ
ग्नि प्रज्वलित येक हुन्छ ताहाँ विस्फुलिङ्ग तभ्र अनेक हुन्छ जस्तै सूर्य येकै छ जलमा प्रतिबिम्ब अनेक
देखिंछन्‌ उस्तै प्रकारले याँहा जीव उपाधिभेद लेगी अनन्त होईरह्याको छ तस्तै गरि यो तं
पदरत तत्पदको पं स्वरविलक्षणा उपाधिभेद लेगी येकै वस्तु मायानि बहुल्या धेरै होईरह्या

काछन् ॥ १९ ॥ वस्तु इति ॥ तत्व वस्तु गो छ सो सम्पूर्ण मा ये कै छ दो ओ छैन कसो गरि भनि भ
न्नौला त उनै चैतन्य स्वरूप वस्तु गो छ स्यो सबै लोक मा घुमिरह्या का छन् तत्पदं त्यो सत्य
प॰गी पद ले त्वंपद कन शंकरा चार्य्य पनि कहंछन् यसै कारण तत्पद त्वंपद असीपद इति तत्प
२० दका परस्पर भेद होइया को देषिंछ यकत्व हुदैन ॥ २० ॥ इति श्री आत्मरस नाटके साम भेद
स्य त्वंपद विशेषण निर्णयो षष्ठ पद महावाक्य सिद्धान्त ॥ ८ ॥ ॐ ॥ असि पद इति ॥ अब यो हं जी
वर ईश्वर का विधा वणीर असिपद को निर्णय हुंछ ब्रह्म ये कै छ दो ओ पनि ना ना प्रकार यो हुं के हि
छैन भन्न्या भ्रान्ति पुरुष मा ज्ञान हुना ले गरि पनि यो कुरो सो चे हो तर यो हो असि अर्थ भावित स्वरूप स्या का छ की
न बिन स्वरूप स्यो भनि भन्नौला त ता है तत् पदि सि भन्न्या ती मपद हुदा पा नविति नै पद को व्याख्यान ह
इया को छर विरूप स्या को छ ये क छैन ॥ १ ॥ पद व्याप्ति ॥ त्यो ति मपद मा वस्तु गो छ सो ये कै छ
ति नै भन्न्या कोहि होइन कि भन्या भनि भन्नौला त ता है जीव ईश्वर ब्रह्म भन्न्या उपाधि का भेद ले भया त्र तिन प्र राम
कार का होइया का हुना ले उपाधि भेद होइया का छन् तत्वं तेस्लै उपाधि प्राप्ति विवचैतन्य क १०

तजीवसब्दकोहिन्छ कारणाको उपाधिभेदकाप्रतिबिम्ब चैतन्यकनईश्वरसब्दकहियाको छ
॥२॥ कार्य्यसंनि॥ नवयेत्ता कार्यंकारणादेषिरहित भयाका चित्स्वरूप शोछ सो॰ श्रवणादृंडा
यमा नब्रह्मलाई भुक्तिपदकोहिन्छ॰ तत्संगं॰ ति भुक्तिपदकहियाका ब्रह्म शो सो ब्रह्मलाईन॰ स्वरूपले
पानवापूर्णछन॰ मायाविद्याकाप्रपंचविसेषलेपानछोडियाका॰ शे तर॰ भूमत पोनियाका
प्रपंचकागुणदोषदेषिपनिरहित भयाको॰ केवलसत्तारूपलेमात्र भुक्तिपद होइयाको॰ कन
परब्रह्मचिदानन्दस्वरूप कहियाको छन ॥३॥ तद्भूतमिति ॥ श्रवणसो ब्रह्मकस्ता छ पनि भयो ला
न॰ आकाशादि संपूर्णप्रपंचमा साक्षीस्वरूप होइ रहियाको छन॰ जीव र ईश्वरलाई खेला उन्या उने छ
न॰ मायाविद्याकृत नि लागराउन्या होइयाका उने छन॰ कालकर्मसाधावको व्यवस्था लियाका
स्वरूपकृ ना लेश्वापि सत्तामात्र ले॰ संपूर्णप्रपंचमा पनि व्यापि उल्लासगरी खेलि रह्याका छन ॥४॥
सर्वतश्चेति ॥ फेरि कस्ता भया सर्वत्रमा॰ हातपाउ होइयाका॰ सर्वत्रमा॰ आंखा सीरमुख॰ होइयाका
सर्वत्रमा कान देह होइयाका॰ आपै ब्रह्म शो छ सो॰ संपूर्ण होइकन॰ संपूर्णभैरह्याको छन॰ भन्या

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ·गी
३१

ज्ञानिपुरुषा नपनिसकों वेछ नुदो छैन ॥ का प्रतापेवपिनि ॥ अब येस्ता प्रकारपेयाका उसै बुझ औ
छ न्सो· सर्वव्यापि होईयाका छन· आफै प्रकाशस्वरूप हुनाले· आफै चेतन स्व होईरह्याका छन· आ
पै आफना स्वरूप होईकन· आफै परिपालक होईयाका छन· उस्ता आफै कर्त्ता होईयाका पनि· आ
पै संहर्त्ता होईरह्याका छन· तब तिनि परस्पोस्यैकही छैन· अर्को कोहि देन ॥ ६ ॥ आलिसरिता ॥
आफै उस्ता प्रकाश होईकन· प्रकाशित देखिपरर ह्याका हुन्छन· आफै उस्ता लोकना लेसंबुधका
रनभयाका हुँछन· भने र ज्ञानिपुरुषा नपनि छन· येसैकारणपरमात्मा ज्ञान छन्सो विषयका अ
गोचर छन· भनिकन पनि यो हो ज्ञानिपुरुषा नपानि छ ॥ ७ ॥ बृहत्त्वाद्व्यापित्व ॥ अब याहां बृहत्वाद्वि
व्यापनि· तिन्नु आतिठुलो भनियाका अचिन्त्यस्वरूप छन· अरु स्व स्व सूक्ष्म भन्नाले घोरा मा पनि नपा
ईस्या छन· टाढा भन्दा पनि अति टाढा होईस्या· येस्ता को कति वस्तु येसै देहतिप गुहा मा पुस्या को
छ भनि· येसै विचारले· येसै सरिरमा· येसैलाई रोज्ञ· तब त्यो कस्तो छ पनि भनौला त ज्ञान देखिप राम
न वचनसंग होईरबो न्ता रबो न्ता मा पनि· नपाई फर्कन्छन· त्यो तेहि होप्राप्त याँहां यो ज्ञानिपुरुषा मा ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सुकों यस्माये सैप्रकारलेगरितत्पद · त्वंपद हाईतिश्रीसपद ब्रह्मलाई जीव त्वत्पर · ईश्वर होइकन
उ नैस अब्रह्मको प्रतिपादनागर्दछन · उपाधिभेदलेमात्रतिनीनपद होइयाकाछन · कस्तातिनी त
पदभनौ लात · जीव ईश्वर ब्रह्म भन्या जीव मा उपाधिभेद कृनालेउत्ते उपाधिस्वरूपका सुनस्रकार्य
चैत अमा उनियाकाछन ॥ ९ ॥ सुखदुःखनिन । नवयांहा सुखदुःख · पापपुण्य · स्वर्ग नर्क · बंधपोक्ष ·
शांतसुत्राति · उा सुनउा सु यस्तायोग लेगरिता नायोधिपापुवेस इन्नुउान्छ · फेरी श्रुउछ पनि तवस्यो
स्थूल पंचकोस भयाका लिंगसरिरको श्रपिपा नभयाको जीवा स्याइन्छ ॥ १० ॥ तेपंचकोशमिति ॥ अ
वस्थापांचकोश कौन कौन · हो भनि भनौ लात · अन्नमय · प्राणमय · मनोमय · विज्ञानमय · आनन्दमय ये
स्ता ये स्तापांचकोस आछ स्ता · ये कै मा भनियाकाछन · त्यो फेरि विवेकलेगरि प्रकाशपनि होइ उान्छन ·
तवस्यो प्रकासले · प्रकासेइन्छ भन्या · योशंकराचार्यको पनि यांहा प्रमानछ ॥ ११ ॥ ये तत्पंचकोशादिति ॥ त
वयस्तापांचैकोसले · बोधतहोई रह्याको चैतन्यात्मक आछ सातसेलाई जिव हो भनि भन्दछन · तसै
जिवलाई उा याउछ पनि जीवै कहाउछ · भनियांहा श्रुतिप्रमानइन्जाले · तवजीव भन्याको श्रुतिपदार्थ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ· तसर्थ त्यो गङ्गाईं हिं त्याउन्या लेहिं व भनिकन ईश्याको छ ॥१२॥ अथवा इति ॥ अव त्यो हिं वको विशे
षकस्तो छ भनि भन्मोला न· त्यो हिं वस्तो छ सो· आफै पूर्णषडैश्वर्य हो· अर्को हिं न· आनन्द चिदानन्द
म·वा ३२ घनाकार निति मैहून्· केवल त्यो हिं वविशेष उनै हून· उपाधि भेदले मात्रा भिन्न भन्दछन· वस्तु तत्त्
वैतन्य तयकै छ· जस्तो घडामा का आकास र मठका आकास ऐं· आकासतयकै छ· तस्तै जीव· ईश्वर· ब्रह्मजा
छन् सो· येकै छन तैन आ छैन ॥१३॥ अथ ईश्वर इति ॥ अव ईश्वर कस्ता छन भनि भन्मोला न· आफै कर्ता
आफै पालक· आफै संहर्ता· आफै सर्वमोक्षदाता· आफै निग्रन्था· आफै समस्त जीवका कर्मफलदाता·
तेईयाका छन· सोहिं ईश्वर वैकुण्ठका नाथ· अनन्तकोटि ब्रह्माण्डका शरीर हेर हिरहियाका· सत्या
लोकया छा नव नाईश्वस्याका· शाधुजनलाई वारम्वार रक्षा गरि· दुष्टजनलाई नास गर्नाभनि अव
तारईयाका भक्ता ले· याहिं धर्मको स्थापना भनि अयुगायुग औतार लिन्छन· आयो भगाव ईश्वाका
रो छ सो· सां चै छ स्फुटोछैन ॥१४॥ कार्योपाधिरिति ॥ तव कार्यको उपाधि जीव शब्द हो· कारनको राप ३२
उपाधि ईश्वर हो· तसर्थ· कार्य र कारन नाम आदु वैशब्द छोरि याहाँ चैतन्यको वोध गर्ना छ सो· सोहिं

28

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रेष्ठ छ॰ भनि यो शंकराचार्यका भाष्यप्रमाण पनि छ॰ तात्पर्य॰ ज्ञानलै घटपटाकृँदामा॰ ईश्वरभन्नु कुदै
नस्॰ नत्तै श्रुति प्रमाण या विर्शी नाग र्जुनो हो॰ लोकि प्रमो स्वश्रुतानन्द प्राप्तिको विज्ञान हो भनि॰ संपर्णविशी
तुमा ब्रकोके वल्पकहाँ उँ छ भनि यो श्रुतिप्रमाणले सां चैछ कुटो छैन॥१५॥ आकाशमिति॥ तब आका
शशरीर ब्रह्म हो भनि ब्रह्म हो॰ सो ब्रह्म तैं ई हो स्थानिया को यो साम वेदको श्रुतिपद लाने ब्रह्म ये कृ छ भ
नि॰ इति श्रुतिमिपदको निर्णय व्याख्यान हो॰ फेरि श्रुतिको प्रकारले॰ तत्वमसि भनि इति तपदका पनि निर्ण
य श्रुतिको पदमा हो ईश्यां छ॥१६॥ तत्वमसीतिश्रुतेः॥ तत्वमसि भनि इति तीन पद वेदमा छन्॰ तात्पर्य॰ प्र
थम तत्पदको विचार गर्नु॰ सो विचार होईया पछि॰ फेरि श्रुतिको त्वंपदको पनि विचार गर्नु॰ कि तभन्या ईदु
ईका परस्पर न बुझि विरुद्ध कुं छ॰ बुझ्याय कै छ॰ तात्पर्य॰ ताँ हाँ प्रथम तत्पदले ब्रह्मैको विचार होईयाको छ
श्रति ब्रह्म आदित्य॰ यकै छ तब त्वं पनि स्वाप्नु स्त्रकौ हृदाविवर्जित तत्त्वपनि पर्द छ॰ कि तभन्या त्यो ब्र
ह्म वस्तु गौ छ सो॰ शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाव पा नै छ है तहैन॥१७॥ आदित्यवर्णमिति॥ कत्ता फेरि प
त्या आदित्य गस्ता आपै प्रकाशस्वरूप भयाका॰ फेरि समस्त प्रपंच पाका साक्षि स्वरूप भै॰ केवल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुरीयावस्थामा अभयाका ति परमात्मा गो छन् सो । जीव जस्ता हैन । किन भन्या । अनन्त ब्रह्माण्डमय
रूपनाले । अनन्त ब्रह्माण्डमयका छन् । अनन्त कोटी ब्रह्माण्डका आधारको रूपनाले । अनन्त कोटि ब्रह्मा
प.वा ण्डका पनि प्रकाश स्वरूप छन् । अधउर्द्ध मध्य जस्को अन्त न रूपनाले न बन्या अनन्त भनियाका छन् ।
३३ त्यालाई पनि भनौं ला त । अखण्ड व्यापक भयाका ब्रह्म छन् । तसै निश्चय श्रुति प्रमाणा पनि छ । त्यो श्रुति छ
न ॥ १८ ॥ अर्थ ॥ अब यहां यसै प्रकार जीव विकल्प । ईश्वर विकल्प । ब्रह्म विकल्प । भन्न्याय स्तै
तिनै विकल्प दोष रहित भयाका । केवल साक्षात् स्वरूप आहा सो हि परमात्मा हो भनि यो तत्पदले
छ भाषाको छ भन्या तत्पदको अर्थ हो । अब त्वं पदको अर्थ रूप छ । त्यो त्वं पद जो छ । अर्को छ भ
न्या विचार राख्छ । कसोरि पनि भनौं ला त । आफु उसै मा रहिन्याको । मायास्वरूप भै । माया ब्रह्म वि
षय पनि कल्पना गर्दछ यस कारणै ॥ १९ ॥ यथार्थतो ॥ कसोरि भन्या । जस्तै माकुराका जालमा मा
कुरै पस्या भैं । जस्तै घरमाको अन्ध्याकार घरैमा रह्या भैं । जस्तै वृक्षका छायां वृक्षमा रह्यै । तसै प्रमा राम
नले गरि आफु मायारत्याकि पनि । ब्रह्मलाई विषय भन्दछ । अब त्यो माया त्वं पद कहियाकि छ । तसै ३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्वंपद मा याया·योग्य याका त्यो आनन्द चैतन्य स्वरूप भो छ सो· आफै तिन प्रकारका हेर स्योका छन·
अकौं छैन ॥२०॥ पश्यन्नपश्यत्कर्हिमा॥ यसमा पनि अधिष्ठान होई याका तेजरूप यो विश्वरूप संसार आ
स्या आफै स्थूल·सूक्ष्म कारण त्यक·सत्व रजतम·स्वरूप भयाका ब्रह्मा विष्णु रुद्र जाग्रत स्वप्न सु
षुप्ती स्वरूप भयाका·स्वतंपरक्कूलविराठ हिरण्यगर्भ अव्याकृत· यस्ता यस्ता तिन तीन प्रकार
होई· आफै भिलन्यार छुटि स्याव ने र·व न र·व क्ष सृष्टि· आदिमा का कूवा सैं· यस्तै प्रकारले यो केपा
या भो छ सो· अनन्तरूप तिर्की रा छ विस्तृत त्व का पनि हा हेर स्योकि छ·पाया आकौं छैन ॥२१॥ नावि
ऽविंशति॥ अवयों हां त्यो छ विसैं तत्वको नको नहा भाग भ सो लान·कर्मेन्द्रिय हरू पाँच·ज्ञानेन्द्रि
य हरू पाँच·महाभूत हरू पाँच·विषय इन्द्रिय पाँच·अन्तःकरण चार·तीन गुण भयाका यक·
मूल प्रकृति भयाको यक· यस्ता यस्ता इत्यादि यो सबै त्वंपद वाच्य का विशेष लेगा र याका छन्
त्यो छ विसैं महाविष्णु हो भनि ज्ञान प्रमाण पानि सों वे छन् ठु होछैन ॥२२॥ अपरयविमिति॥ अव
यों हां येस्तै प्रमाण ले गरि यो हा तत्पद भो हो आफै ब्रह्म हो· त्वंपद भयाकिमाया हो· आत्म पद भया

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म·वा
२४

को शब्द ब्रह्मले भन्या· येसै कारण· स्तापवेदमा· पूर्वपक्ष र· उत्तरपक्ष दुईपक्ष वन्याकोछ· तव यो
पूर्वपक्षर उत्तरपक्ष· जीव ईश्वर ब्रह्म· इति यो दुइ हि तन्याभिन्नलाई पूर्वपक्ष कुदा क्रुन· यकै ब्रह्मको
छ सो अभ्रुपैतीनपद होइया कोछ नस्व कौदै· ॥ तत्त्वमसि ॥ उपाधिव्याप्तो ॥ भयो यांहां उपाधि भेद क
स्ता होई वक्ष्या कोछ भनि भन्नौ लान· उ नै विश्व तैजस प्राज्ञ वनि वक्ष्या कोछन· त्यो विश्व भन्याका जी
वमा आश्रित छन· तैजस भन्याका ईश्वरमा आश्रितछ· प्राज्ञ भन्याको· ब्रह्ममा आश्रित छ· तांहां
ब्रह्मको अंशर ईश्वर हो· ईश्वरको अंश सा जीव हो· भनि· तव जीव लोक शोछ· सो· मेरा अंस को जीव भन्या
का जीव कु नाले· ती नै जीव दोषित· जीव होइकि नस ना तन चलिरह्याकोछ भन्या· सम्, तिशास्त्र प्रमान
पनि छ॥ ममैवांशो जीवलोके॥ भन्या येसै कारण· पौतत्पद· त्वंपद· असिपद भन्या तिपद शास्त्र त्वमापु
तिपादन छ भनी लाई· यांहां उपाधि भेदको निमित्त· निरूपण गरीन्छ· कि भन्या वस्तुका गति
लेन वस्तु यकैछ· येकै आश्रयपनि· आकैं अनुको होइउ यकै मा दश प्रकार होइ जल मा ज्ञमा चन्द्रमा देखी राप
दाई श्रुनेकदेखिं छ भनि श्रुति प्रमान इति पूर्वपक्ष दृष्टान्तका सिद्धान्त याला त्वपसिवाक्य भन्या २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

र्थ हृदयं ॥२५॥ यथा सर्वगत इति॥ सर्वव्यापी हो उसरि पनि सूक्ष्मले गरि दिकन् हृदय छ्यासि ठ्रा तत्पदंको लिप्त पनु स्छ ति वु
ल ओ छ नसो कस्ता छ नलिप भै लान यो के देव छ न तियके देवसंपूर्णतापूर्ण तमा व्यापी होई व्यापक पन्ना
उ भै वुसदेव छ न फेरी आफै पूर्ण तापूर्णको आत्मा पनि होईरयोका छ न भनि यो क्षेत्रि प्रमा न पनि ल
प्तै छ भन्दो छैन ॥२६॥ यथा प्रकाशति॥ यो हाँ यस्तो दृष्टान्त छ कस्तो भनि भनौला न जस्तो सूर्य लोकका
वेछ्ता सितिपत्र लाई प्रकाश छ न जस्तो परमात्मा ओ छ सो सब उत्तम पुरुष स्वभाव भया कार्तिगुणा छ न यो स
पस्त पूर्ण व्यापी रहि हन नाले केवल आकाश मात्रै आफै व्यापक छ न आकाशको गुण पनि शब्द बुझ
ताभ भन्या आहाँ क्षेत्रि प्रमा न पनि छ ॥२७॥ अस्तयवहति॥ सर्व वेत्ता परमात्मा ज्ञानी छ सो आफै चेतन स्व
स्वप्रकाश छ न तब जीव र्स्ति र भनिन्या दुई विकल्पले रहित छ न दुई विकल्पले रहित कसो गरी छ न
भनि भनौला न आफै व्यापक हुनाले आहाँ व्यापक छ न तो हाम स्वनकृत शक्ति पय होईयाका तब विकल्
प पनि रहित होइकन पनि स्वरूप मा दृश्य पदार्थ दृश्य माया पदार्थ भयाका प्रकृतिले आफै सब पस्त प्रपवपा
कार्य र कार नामक यो हाँ दृश्य पदार्थ विवेका दिसि ठ्रातृ न तत्पद ले कृ छ ॥२८॥ भूतप्रकृति इति॥ सर्वव्यां

हुं। तत्सद्‌को श्रीकृष्ण कहिं छन्‌ तत्सत्‌ भन्याको ब्रह्म हो । त्वं पद भन्या हो । असि पद वेद हो भनि श्वेतकेतु
परम हंस पनि ब्रह्म जीका वाक्यका मनन गर्या पनि निपट्यो भन्या तत्सत्‌ भन्या शब्दको छन्‌ । तिमैका शब्दले गरिक
प्र·गी
३५
ब्रह्मलोकाप्रश्निमपूर्व देखि त्यो पराप्रपत्ति भन्‍या पा वैषा हि रूपले कोरि ति नका ठाउं व भन्या कहछन्‌ ।
कौन्‌ कौन्‌ का ठाउं भन्या प्रयुक्त का ठाउं कर्मका ठाउं दान का ठाउं यो तत्सद्‌को ई असि पद को शा गिहा सो
वैछ ॥ २६ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मसत्पविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
॥ ०॥ अथ अर्थवर्णन ॥ अब यहां पहिलो अर्थ वर्णन वेदको निर्णय गर्मा । अध्यायमा भन्या ब्रह्मलोकन्‌ छन्‌ तः भन्या
को क्या हो भन्या यो आत्मा हो सो ब्रह्म हो भन्या यो या हां अर्जुनले पुछ्‌ मा छ । जानले यो शब्द जो छ सोपि
ग्रपिअगारि वोल्या मा यहि देव दत्त हो भन्या हरि श्रीकृष्णका अधिपति । मार्ग पनि अर्थ तेमा पनि अर्जुन
सै प्रसिद्ध ब्रह्म हो आत्मा को हि निभन्याका छन्‌ ॥ १ ॥ परमार्थ निर्णय ॥ तब वस्तु व स्तु वर्णन काप्रत
यवच नले पनि जो हो यो ई आत्मा हो भन्या प्रतिपादन भन्या कोछ । जस्तै ठौरे घरादि देख्‍या लेस्त्र पाय
त देखि पनि अग्र घड्‌ग्यार्को देखे नः । तस्तै देहादि भन्याका देखिदे हले । अहंपन रूप आत्मा ध्यारण्यो त्र फे
राम
३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रिवाक्यकावृत्तिले· समस्तप्रपंचकाहेतु· लेगौरापनि भिन्नस्पयाकापनि भिन्न होइ उत्पन्नको साक्षिरूप
लेरह्याकाछन॥ २ ॥ कर्द्दमपातिनि॥ कस्तैं भनि नेपथ्यमौलारत· अत्ने सूक्ष्म स्वप्नकाहा होइ कन· त्यो जागरूप
निद्राकाहा होइ रह्याको छ· तस्तै ईश्वरपनि स्वप्रकासफुर्नाले मायापनि प्रकाशैरह्याकि रु·स्तै कि कपनि
पनौलारत· परस्पर इन्का अनादि संबंध फुर्नाले पनि परमात्मा जो छ· सो· संपूर्णमा स्वप्रकाश होइया
काइछन· कस्तोरि पनौलारत· आफै प्रकासक बैनन्फुर्नाले तिनपदमापनि आफै बैनन्होइयाका
छन॥ ३ ॥ अनन्तप्रिति॥ अनिनतिकस्ता छ भन्या अनन्तशक्तिले स्वभायमा नहोइयाका परमात्मा फु
र्नाले मूलप्रकृतिको पनि साक्षि छन· तस्तैपंचभूतका पनि साक्षी· कर्मेन्द्रियका पनि साक्षी· ज्ञानेन्द्रि
यका पनि साक्षि· गुणत्रयका पनि साक्षी· अवस्थात्रयका पनि साक्षी· चतुष्टय प्राणका पनि साक्षी
ब्रह्माविष्णुरुद्रादि सब नागपर्यंत समस्त योनिविषय थक एथक जातिस्वभाव स्वरूपले रह्याका
पापनि· उनै साक्षी स्वरूप· परमात्मा छन· कसो छैन॥ ४ ॥ अनन्तस्थिति॥ अनिकस्तो भन्या उनै अनन्त
कोटि ब्रह्माण्डमा· प्रकासक त्वं छ· तत्सर्थ· तुरिया अवस्थामा· मात्रा जोरहंछ· सो स्वयं यै होपञ्चाश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वृ जो हो साक्षिपरव्योमब्रह्म हो । उसै का चैतन्य सत्ता पाउनाले गर्दा यो जगत् चैतन्य जस्ता होइ रह्याका
छन् । ३ । चैतन्य अहैन ॥ ४ ॥ कर्तृत्वाभिमान ॥ कोमल गरि मैला न । जस्तै सूर्य्य ले आफ्ना को प्रकाश गर्दा मै
म.वा जस्तै अग्नि का सङ्गले गर्दा फलाम तातो हुन्छ । तस्तै उसै ईश्वर का सङ्गले माया सम्पत्त प्रपंच भित्र बाहिर का
३६ जड पदार्थ हरू पनि सब चैतन्य होइ जान्छन् । ये सत्ता प्रमाण ले । ये के हुन् भनि न प्रकार भयाका छन् । ब्रह्म जो
छन् आफै चैतन्य स्वरूप का छन् । स्वतन्त्र पनि छन् । तब माया पनि तेस्मा आश्रित छन् र । या विषय का याद
मा । आफै चैतन्य स्वतन्त्र होइ या कि छ । आश्रित आश्रित छैन ॥ ५ ॥ महदादीनि ॥ तब महदादि सम्पत्त प्रपं
च पदार्थ जो जति छन् । सम्पूर्ण जड छन् । उसै चैतन्य माया परतन्त्र होइ रह्याका छन् । ये सत्ता प्रमाण ले ब्रह्म
व्यापकरूना ले । माया पनि व्यापक होइ या कि छ । तब पनि न पद तेस्मा आश्रित होइ याका छन् । तिनी न
विषये भयाको छन् । ति विषयेरूना ले सबै कार्य का माग पनि ति न प्रकार पै व्यापक स्वरूप छन् ।
जस्तै घट छ । तस्तै नां हो । महदादि पनि व्यापकै रूप छ । भिन्न इ दैन ॥ ७ ॥ ईश्वरीमाता ॥ तब ईश्वर जो छ राम
न्सो आफै व्यापक स्वरूप छन् । महदादि माया सब छन् म हुन् छ । सो अल्प हुन् न हरू । उस्ता व ईश्वर का पूर्ण ३६

ज्ञानमा कसैले गरिबो ध्यानेईसक्नु छ तव पयौला न · वेदान्तादि विचारले पाउनु हुन्छ · अर्काले हुँदैन ॥
॥ ८ ॥ उपनिषन्नामानि ॥ श्रवयांह उपनिषत्कोप्रमान कस्तो छ भनौ ला न · भन्या ऊ छ · सोदेखाप
का · सुत्रापाको · प्रन न गर्नापाको · स्पष्ट गराउनापाको · साक्षात्कार गराउनापाको पनी यो गप
भयाका छन् · पनि · याज्ञवल्क्य ऋषिले मैत्रेय ऋषिलाई भन्दा भया · भनी श्रुतिप्रमाणपनि
सङ्ग्रै छ · हुँदो छैन ॥ ९ ॥ यत्नस्याधिमानि ॥ यो कुरो सांचै हो भनी स्याकारणा हुँदा ताहाँ देवदत्तपा
वदेखि छ · देवदत्तका · नाकका नहरूका प्रयोजन रहँदैन · जस्तै घटाकाशादि छ · तस्तै पूर्णाकास
पनि उस्तै पूर्णो हुन्छ · तस्तै थोरै माराकाप्रमा न लेगरि ध्येरै माटाकाप्रमा न हुन्छ · तस्तै थोरै ज्ञल
ज्ञाना लेगरि ध्येरै ज्ञल ज्ञानि छ · उसै ज्ञानि दैन ॥ १० ॥ स्वबीमानि ॥ तव ये स्तै प्रमान लेगरि · ज्ञानाव
स्का ज्ञानु पर्द छ · यसै प्रमान लेगरि वडो प्रमान पनि ज्ञानि छ · तस्तै श्रुतस्कारणाका वेष्ठाले गरि · वेत
स्न पनि ज्ञानिं छ · यसै कारणाले हृदयनपिस्त्राका समस्त वैचैतन्य पाउनु ज्ञानु · तव चैतन्य नपिस्त्रा
दि समस्तानि तर पास सतोईज्ञां छ · भनि श्रुतिप्रमान पनि छ ॥ ११ ॥ हृदयामानि ॥ तव यो हृदयरू

पी कमल का माझ्मा दीपकरूपि वेद का सार भयाः ॐ कार पयाभ्या का उच्चार्ण ईश्वर कन योगी
हरु का ध्यान ले पाञ्च प्राण भया का आफै गुरु शिव हरि ईतिनी नयके गठ्ठा भया पाञ्च देखिस्या सं
भ·गी पूर्णभूत पथ्य होईकन सै माय कै होईर स्था का यस्ता वस्तादि पकरूप ईश्वर कन ओ यो प न
३७ ले देखि चिन्ता उठ्छ· आफै पु कृपाय छ वङ्छ छैन ॥१२॥ तथार्थमिति॥ त्यो आफै होईया को यो
अर्थ्यंश छ ओ छ सो स्वप्रकाश कहुना ले आफै लाई कोहि या को छ· कस्तो गरि भनि भन्नी लान· जस्तो
यो देवदत्त हो भन्या मा· देश काल वस्तु वस्तो छोडि कन केवल देवदत्त स्वरूप को भान्न हुन्छ गरि न्छ न
तै आत्मा भनि भन्या मा उ सै वृत्ति पाञ्च हुन्छ गरि छ· भनि श्री कर भाष्य प्रमाण पनि लिस्यै छ हुदो छै
न ॥१३॥ अथार्थमिति॥ अब यौ हो त्यो अर्थ्यंश छ को विशेष निर्णय गर्दा मा· आफै स्वप्रकाश कस्तु
छ· आफै स्वतन्त्र चैतन्य कत्पा गरु न्छ· स्वतन्त्र पनि आफै रुन्छ· आफै स्वरूप रुन्छ ना ले स्व नाप
पनि आफै रुन्छ· आफै स्व न ग्रहु ना ले संपूर्ण ज्ञा स्या होईकन· साक्षि स्वरूप पनि आफै छ· न ये तास राम
वैका ईश्वर रुना ले गरि· समस्त प्रपञ्च का अन्तर्यामि स्वरूप पनि होईज्ञा न्छ न· तो अझै हुदैन ॥१४॥ ३७

37

गच्छति ॥ तब त्यो आफै ईश्वर साक्षि · रूपा साक्षि · हानयाज्ञ · सर्वका रूप होइ रहन्छ · ब्रह्मादी किटपत
ङ्गपर्यन्त · समस्त प्रपंचका आफै अन्तर्यामि बोधक जान्छ · हुनाले त्यो परमात्मा जो छ सो · त्यो अद्वयं
सब्दका बचनलेमा अनुभवमा न होइ रहन्छ · आकीले हो हृदै न ॥ १५ ॥ ॐ ॥ इति श्री शान्तरस नाटके · श्र
वणा वेदस्याय शब्द निर्णय दसम प्रकरण वाक्यानि ॥ १० ॥ ॐ ॥ अथ श्रुतिः ॥ अब यहां ते सोहि आत्मा
शब्दको निर्णय गर्छन् · तिम्रा आत्मा कस्ता छन् भनि लागा ति · यो जगतको उत्पत्ति स्थितिको विक्षेप रूप
का · स्वरूपको निरूपन गर्या होइकन यो जगतका अंकुर भयाको कारन · आफै सच्चिदानन्द आ
नन्द छन · अखिलादि भेद कर्ता होइकन · पालक शान्त स्वरूप आफै विष्णु स्वरूप छन् · तिनि लाइ मेरो
नमस्कार छ · भनि शंकर भाष्य गर्न छ ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतस्मात् ॥ तस्मात् ति आत्मा देखि · आकास
हुन्छ · आकास देखि वायु हुन्छ · वायु देखि तेज हुन्छ · तेज देखि आप हुन्छ · आप देखि पृथ्वी हुन्छ · पृ
थ्वि देखि ओषधि हुन्छ · ओषधि देखि अन्न हुन्छ · अन्न देखि रेत हुन्छ · रेत देखि पुरुष हुन्छ · भनि श्रु
ति प्रमाणा पनि सो चैछ हुन्छ ॥ २ ॥ तस्माद्धि ॥ तब ये स्कार ता ले आत्मा जो छ सो · समस्त जग

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नका उत्पत्तिस्थान होपनि सृगुणमा नहोइन छ· यस्कारण ग्रन्थस्याभन्याका शुद्ध अनंत कोटि ब्रह्माण्डरूपा
कार्यजगत्स्वरूप छ· संसारभन्याको वृक्षस्वरूप हुन्न· कसोरि भनौला त· यहाँ यो टाउँमा तीर गरोभन्याको·
प·वा उँधो तिर हाँगा होइयाको· कोहि शुद्धस्वरूपभन्याको वृक्ष छ· त्यो वृक्षकापात कोन होभनौला त· वेदको
२८ स्वरूप ओ हो सो हि हो· ई वृक्ष सब वृक्षलाई जो जान्दछ सोहि वेदविद्· वेद जान्न्या हो भनि भन्या व त्यो क्या पनि सो
वै छ रुटो छ· न॥१॥ तच्छ्लोक॥ त्यहाँ वेदले पनि कोहि नी जपा उँधो भयाको एक पुरुष छ· तेसै पुरु
षको येक पाउ यहाँ छ· तेसैले त लगायत जाँहाँ नाँहाँ होइ कन त्याभ्याको छ· स्वाश च्छा सपनि भन्या
का हुन्नाले त्यस्था स्मा· त्यो शाखा फेदहरू तिन त मुन अनंत गुणकार होइ रह्याको छ· त बदिन लाई उर्ध्व मूलपनि छ·
त्यो उर्ध्व मूल गोड से· सम मूलपुरुष वर्दछ उधो पनि छ· त उधो पुरुष मापनि शाखा फेदहरू नालेनि शुद्ध ३४
बुद्धि प्रकाश स्वभाव· नि शुद्ध संग भयाका तिर न्नपनि शाखा फे छ· नमस्कार छ· न॥७॥ तत्पदश्लोक॥
नि मूलका शक्ति न व्यविध्य छ· न· कौन कौन भनौला त· सर्व ह्न ता· प्रि· स्थानादि· वोध्य स्वरूप· स्व तंत्र· राम
नि श्रम· स्वल्पप्र· शक्ति· स्व तन्त्र शक्ति· ये सत्ता ये सत्ता पनि शक्ति ले छ· संग भयाका शाखा फे महेश्वर छ· न उनै २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कार्‌छ। शाखि कृयाशाखि ज्ञानशाखि ऐस्तानि म्याक्रिले गीत नवशाखि भयाका आफै परमात्मा आौछ
न सो त्यो रागनवीरुपभूतभयाको स्वरुप हो भन्या कोहि हाइन ॥५॥ तस्यैकन्दशाता ॥ त्यो कन्दको नी नजूरकृ
रछन। कौन्कौ नभयौ लात। कालकमैस्वभाव ऐस्तानि नमूलकृरहन्छन। तिनैदि नदोषमूलप्रकृति हुन्छ
नैसै मूलप्रकृतिको वृक्षरुप लेग्या ईश्वर आफै पीरत्याम भन्या हुन्छ हाईन ॥६॥ तस्योहिति ॥ त्यो मूलप्र
कृतिका नवप्रकारका हाँगा छन। कौन्कौन हो भन्यौता प्रथम हाँगा महतत्व द्वितिय हाँगा अहंका
र तितिय हाँगा मन चतुर्थ हाँगा बुद्धि पंचम हाँगा आकाश षष्ठम हाँगा वायु सप्तम हाँगा अग्नि
अष्टम हाँगा आप नवम हाँगा पृथिवि ऐस्ता ऐस्ता नव प्रकारका हाँगा छन प्रमाण नपानि छै
न ॥७॥ तस्यहिति ॥ त्यो वृक्षको हाँगा रसविधिको पनि छ त्यो ताविधिको पनि छ सहस्रविधिको
पनि छ भनि श्रुतिप्रमाण नपानि छ तदर्थ सहस्र हजार पाँच दश हजार अनेकप्रकार ताँ हाँसम्म
यो पृथ्विवि र आकाश छ ताँ हाँसम्म अनेक हजार मोहिमा भयाका ब्रम्लार ल्योका छन ताँ हाँसम्म
पनवचछ ताँ हाँ ब्रम्हलोक हन्छन ॥८॥ श्रीभगवान ॥ सूर्व याँ हाँ आन्त्र त्वेक वक्ष जीतुन घ्राण वाग पा

णि पाद पायु उपस्थ। इति यस प्रकारका प्रतिसाषापयाका स्रो वृक्षे छ। स्रो वृक्षका विषयपनि पां
म·वा ३९ वछन्। शब्द स्पर्श रस रूप गंध। इति। स्रो वृक्षका गुणपनि तिनछन्। सत्व रज तम इति। स्रो वृक्ष
का रूप छछन्। सेतो रातो पहेलो कालो निलो हरियो। इति। स्रो सवैलै वृक्षका फन। आकीको:
है न ।।९।। नद्युत्स्यमिति।। फेरि स्रो वृक्षको उत्पत्ति चार प्रकारको छ। जरायुज अण्डज स्वेदज उ
द्भिज्ज। इति। स्रो वृक्षका पात चार छन्। ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद अथर्वण वेद। यो उनैश्रा वृक्ष
का स्वरूप हो। यो श्रा वृक्षका पेट वस्तै छन्। कौनकौ नहोस्या। चौथविद्यादि उपवेदका स्थान
अष्टादस नाम पुराण। अष्टादस स्मृति। अरूपनि छन् ।।१०।। भारतमिति।। भारत रामायण काव्य ना 35
टक अलंकार साहित्य संगीत पींगल ज्योतिष वैदिक षड्दर्शन शैव मिमांस वेदान्त न्यायक:
वैशेषिक पातंजल पंचरात्र बौध्यदर्शन जैनदर्शन कपालिक दर्शन चार्वाक दर्शन नितितसा राम
स्त्र। येस्ता नानाशास्त्र ओछन्। सो पर्णकहि छन् ।।११।। नद्युत्सहितम्।। स्रो वृक्षका फुल नौ प्रकारका ३९
छन्। कौनकौ नभनौला। अवर्णपयोकि तत्पयोस्यारणपयो। वडाको सेवा गर्नुपयो। भन्याको पं

नुभयो॰ वेदकि वज्राउ नुभयो॰ सवैमा तास्यया वभैरह नुभयो॰ सवैप्राप्या त्याछ नभनिनि वेदनग
नुरु नवतानं ग त्यो वृक्षको चार प्रकारको॰ अर्थ धर्म काम मोक्ष भन्या को फल फल्दछन॰ त्याहां बु
द्धिविशेष को शाखा नुपाईन्छ॥ २५॥ नद्रूमविं॥ फेरि त्यो वृक्षको विस्तार गरि रूप अकोहगाईन्छ॰ कस्तो
भनि भन्या लान॰ तेस वृक्षको जरा अनन्त छन॰ ओ हांछैन अंत भन्या॰ अनंत भनिन्छ॰ कस्तो भन्याः
अपार छ॰ सूक्ष्म छ॰ वडो देस काल वस्तु स्वरूप छ॰ अनंत कोटि ब्रह्मांडका पनि जीवस्वरूप छ॰
उत्पत्ति प्रलय देखि रहित छ॰ तव त्यो परमात्मा जीवस्वरूप हो भन्या लेयां हांनिरोप न हाइन्छ अ
र्कोलैछैन॥ २६॥ सर्वभूतानां॥ अश्वत्थं॰ हे अर्जुन यो संपूर्ण मूर्तिस्वरूप हो ईर त्यो का भूतप्रा
णि जो नितिछन॰ तिनका याहां ठुलो यो निस्वरूप पापपनि वीजदि त्याहां ईयाका॰ पीताम्ह भनि याका
ब्रह्मपैं रूप भन्या भगावन त्वाक्य प्रमान लेगारि॰ तेस्को मूल स्मानुवद वीज प्रयपाश्रभयाछ॰ येस्तो हो
पर्नुहुंदैन॥ २७॥ यद्योनि॥ कसो भन्या अस्तैवटका खति शुक्ष्म वीजवाट पनि॰ वडा वृक्ष उत्प
त्ति हुन्छ॰ तस्तै उ सैपरमात्मा देषि॰ यो अनन्त कोटि ब्रह्मांड निस्किरह्याको छ॰ उक्ता अनन्तकोटी

वृक्षरूपमा॰ पैटा वृक्षरूपको संक्षेप संक्षा गरिह्री वपूरा गरामा॰ वृक्षप्रकारमा॰ संक्षेपनिरोपन
गरिन्याका छन् ॥१॥ श्रीआनंदगिरि ॥ ऊर्ध्व याँ हाँ श्रीआनंद रूपि तत्मूल वृक्ष भयाको छ॰ सो वृक्षका
म.गी गुणा रूपि पात छन्॰ तत्व रूपि हाँगा वेदान्त रूपि फुल फुलिरह्याको छ॰ सो फुल देखिरह्या दिले पू
८० र्ण भयाको मोक्ष रूपि फल पनि फलिरह्याको छ॰ किन चिन सो फल खना कोई छ भयाका
चित्त रूपि हरि चरो ओ छ उसै वृक्षमा वस्याको छ॰ येस्ता वृक्षलाइ जान्यो संसार रूपि वृक्षका
का हाँगा रूपि वृक्षमा तत्पर्य किन छन्॰ पनि पनि तवधम्या वाक्य याँ हाँ जाति प्रमाण गराँ वैद
रुटो छैन ॥२॥ श्रीआनंदगिरि ॥ ये वेल प्रमा नले नेस्को उभो तिर जराइ छ॰ उँधो तिर हाँगा भयाको छ॰
कालकर्म स्वभाव॰ मूल प्रकृति रूपि॰ निहत॰ नाहँ पानि होई आफै परस्पर वचन होइरह्याका
छन्॰ तब सम्पत्त प्रपंच उठिरह्याको छ न॰ कि नभ गौला न॰ नाँहाँ काल उपदान स्वरूप छना
ले तब कर्म पापुर कारण छ॰ नाँहाँ स्वभाव जो छ सो आफैं चेतन स्वरूप छ॰ मूल प्रकृति मायादि हुन् राम
वैकारिक वादि स्वरूप छ न॰ उस्माश्रमा ना जो छ सो जीव स्वरूप होइरह्याको छ प्रकृति छैन ॥ ८०

॥१७॥ येन कालकर्मेति॥ जो हो काल कर्म स्वभाव इति तिन छन्‌· ती हो आत्मा जो छ सो स्वतंत्र
स्वरूपले रह्याका छन्‌· पनि जानुपर्दछ· तो हो माया जो छ· ब्रह्मका छायाँ मात्र भ्यान छ· सो छायाँ
वैकारिक स्वरूप छ ब्रह्म जो छ कालकर्म स्वभावका आत्मा स्वरूप छ· आफै चैतन्य स्वरूप छ· स्वप्र
काश रूपाले नित्य छ· स्वतंत्र चैतन्य स्वरूप छ· सो माया जो छ उनै आत्मामा आश्रित होइयाकि छ·
र उसैका विषयले उत्पन्न आदि आदि अन्त सा जानिदैन ॥१८॥ अयस्कान्तेति॥ कि तप स्या यो हो केहि
भेद छ· जस्तै घरका संबंधले गारा पनि अग्नि संबंधका रूप छ· वृक्षका संबंधमा छायाँ रहेको
रुप छ· अग्निका संबंधले गाम्भुरा रहेछ· तस्तै परब्रह्मका संबंधरूपमा त्यो माया जो छ त्रिगु
णात्मिक होइयाकि छ· छतापनि ब्रह्म जो छ सो निर्गुण अविकारि हुनाले आफै स्वतंत्र चैतन्य स्व
रूप छन्‌· विकारि छैनन्‌ ॥१९॥ मायानुगुणामयीति॥ त्यो माया जो छ गुणमयि होइयाकि छ·
चैतन्य पाम समवाय होइपत्याकि छ· छतापनि परानाम स्वरूप छ· कसोरि स्वरूप छ· पानिमये
ला त· वृक्षको अकार छायामै भयाकि त्यो वृक्षकि छायाँ वृक्ष भनिपत्याकि हुँछ· तपनि का

लकर्मस्वभावको योगमा संयोग हुनाले गरि॰ नानाजन्म हो इत्यादि कि हुदामा परिणाम हुन्छ इति है दे
न॥२०॥ प्रकृतिपूरुषाविति॥ न व प्रकृति र पूरुष का॰ दुवै अनादि संवन्ध हुनाले तापनि दुई का
प.वी संवैधस्वरूप देखिन फल्याकार्य गुणामध्ये विकारि हुन्छ पनि ज्ञान स्वभाव पाव नवा कपानि छ फे
४१ रियो सानु॰ छुलो॰ दुवलो पोटो भनियाको ज्ञो ज्ञो हो ई ज्ञो सिद्ध छ त्यो दुई पो॰ ज्ञों हों नों हों॰ प्रकृति र पु
रुषसंयोग हो ई॰ सो ईयाको हुंछ भनियो श्री भागवतप्रमाण पुनि सिद्धै छ दुई छै न॥२१॥ पुरुषः प्रकृतिस्था
र्गीति॥ यसैकारण॰ आत्मा ज्ञो छ यो ज्ञान कामस्याविरास्वरूप कारण छ॰ नवअनुभवस्याको ज्ञान को
ध सो॰ वारम्वार गम नार्थमा वन्छ॰ यसै मन देखि संपूर्ण यो ज्ञान ज्ञान छ सर्वश्री है दछ न सो है
आत्मा हो॰ सो हि आत्मा ज्ञो छ सो॰ प्रथम अंकुर हो॰ कालदुनि यस्र अंकुर हो॰ स्वभाव नाना जीवात्मा हो 37
सो हि आत्मा वीज देखि माया का संयोग ले गरि॰ अंकुर रूप हो ई कि न व॰ आदि नाना रूप का॰ आत्मा का
र माया परिणाम हुन्छ॥२२॥ स आत्मा आत्मा वीज अंकुरमिति॥ नव सो आत्मा ज्ञो हो वीज को अंकुर हो॰ कुटस्थ प्र राम
रब्रह्म का रूप ले गरि वीज स्वरूप हो ई त्याको हे तां हों कूटस्थ को मूल वस्तै हो॰ माया ज्ञो छ॰ पार ब्रह्म कर्म ४१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कोरूपहो कालउत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपहो । जीवात्माप । सप्मलतप्रणं वज्रो जातिछन् । शुद्धचेतनरूपहो सो
शुद्धचेतनयापनि चेतन अन्तर्बंधकृताम । ज्ञापिचैतन्य ज्ञानलो हो ईश्वर [illegible] रहदैन ॥ २३ ॥ अनन्तरवासुदेव । येस्तै
कार गरी ब्रह्मले चार प्रकारका हरियाका छन् । कस्ता चार प्रकार भनौ लान । वासुदेव । बीजस्वरूपका । सं
कर्षण । कालस्वरूपका । प्रद्युम्न । कर्मस्वरूपका । अनिरुद्ध जीवस्वरूपका ॥ ४ ॥ येस्तै ओ छ पवित्र तत्व
कि आत्मा भयाकि छ । तस्तै यकै ब्रह्म पनि चार प्रकारका जस्ता देखिंछन् । समर्थ । योपिन आकुटि
ल्या आत्माको स्वरूप हो ईश्वर तपनि संसारबन्धका विकार देखियाको छ । छ तापनि आत्मा विकारी
छैन ॥ २५ ॥ अथ [illegible] अववयां हांपछि लेको पनि नाम कहिंछ । पृथ्वम वैकुण्ठ स्थानका हियामा । तांहा
महत्तत्व जो छ सो आत्मक स्वरूप छ । त्यो महत्तत्वक स्ता छ भनौ लान । यति निर्भय छ । तेजोमय पनि छ ।
ज्ञानमय पनि छ । शुद्धमय पनि छ । सर्वश्रुति आनंदमय छ । सो वैकुण्ठमाका अधिष्ठाता को छ भ
नौ लान । श्रीआदिनारायण चतुर्भुज छन् ॥ २६ ॥ अथ वासुदेव [illegible] तिन्का चिन्ह क्या छ भन्या शंख
चक्र । गदा । पद्म । किरिट । कुण्डल । कौस्तुभ । वनमाला । मुद्रिका । कंकन । कटिसूत्र । मेखला नाना

भूषण॰ले पूजित भयाका॰ पीताम्बर वस्त्रले वेष्ठित भयाका॰ श्यामसुन्दर॰ कमलनयन॰ कमल
चरण॰ कमलहस्त॰ श्रीनिवास॰ पापघ्न॰ गं॰ सुगंध कोटिशक्ति होईकन शक्तिसंयुक्त लक्ष्मीनाथ छन्॰
प॰वा ॥२८॥ सूर्यकोटिनिभ॥ फेरि कस्ता प भनी लान॰ कोटिसूर्यका जस्तो कान्ति भयाका॰ कोटि यमराज
४२ को जस्तो प्रभु॰ खड्गचक्रपाणि होईयाका॰ ईत्यादि वर्णा ईयाका वर्णले गर्नी संयुक्त होईयाका उस्ता प
गवानका॰ नानाशक्ति होईयाका छन्॰ ॥२७॥ सङ्कर्षणनिभ॥ फेरि त्यो कहियाका सबै ज्ञानि कन पालिये
दिई वक्ता गर्नु ओहो सो ईच्छाशक्ति॰ ज्ञानशक्ति॰ क्रियाशक्ति॰ ईनि तिन गहे॰ नौ हान्दे ब्रह्मप्रकृति छ॰
नौ हान्प ब्रह्म फेरि॰ षड्गुण संयुक्त हुन जौ जानि छ सो॰ तिन भगवानहो॰ तिन्का शक्ति ओछ॰ सो॰ अणि
मा॰ लघिमा॰ गरिमा॰ महिमा॰ ईशित्व॰ वशित्व॰ प्राप्ति प्राकाम्य॰ ये स्ता अष्टसिद्धि छन्॰ ॥३८॥ ईच्छा ३९
निभ॥ तब नौ हान्दे ब्रह्मा सिद्धि मुक्ति सिद्धि ईनु सिद्धि ओछ॰ न्सो उन्का सम्पूर्ण कामकाज पुर्ण छ॰ न
नौ हान् अणिमादि सिद्धि हरु हन वार पालन होई रह्याका छन्॰ तब तिनि वैकुण्ठनाथ ओछ॰ सो यकाध्येकैर राम
मणि गच्छन्॰ फेरि तिनि सैडुईरू नाको ईच्छा होईन॰ नौ हान् पत्ति रपत्नी प्रसिद्ध तिरमाण होईयाको छ॰ ४२

॥२९॥ सवैकुण्ठका पर्दछिन॥ तव तिनै वैकुण्ठनाथ श्रीकृष्ण·श्रीवसस्ना स्पक कहाईयाका छ·न·तां
हां श्रीपस्याकिर·लक्ष्मिप्रदुईपत्नी श्रीकृष्ण·गतादि नवनिधिस्पति स्वरूपासिद्धि कापार्षदकुमुद्या श्रीतम
याका तारागणहरू स्त्रीतत्वभावपना सङ्ग·भनि प्रतिष्ठा गर्दछ ॥३०॥ सूर्यलोकवायोरि॥ त
वयसैकारणा लक्ष्मिनारायण श्रीकृष्ण·स्वरूप भनियो स्थिति को लक्ष्मि होई याको छ·तिनै
वैकुण्ठ कहला छ·नपनी लात·सहस्रशिरभयाका सहस्रनेत्रभयाका सहस्रपाउ भयाका·यसलाई
स्वादिनारायणले गरि संपूर्णपुरुषपापविशेष ऊ··· भयाका·निमहापुरुषगुणावृत्त कहियाका छ
न॥३१॥ पुरुषोत्पत्ति॥ वेस्तासिपुरुषो··· भयाका लोकमा वस्त्या लोकपालहरू श्रीगति छ·न
संपूर्णवारैवाकुभयाका मा गरुड छ·न·तिनका तां हां सवै स्त्रीहरूपनि लक्ष्मिहरू नस्तापा ··· छ·न
नाम्नायकपनि रूदैनन्॥३२॥ लोक···॥ भुवनां हां तेला बक्षका प्रथमसात्वा वैकुण्ठ हो·दो
स्रियसात्वो श्रिबलोक हो·श्रीतियसात्वो स्वलोक हो·चतुर्थसात्वो तपलोक हो·पंचमसात्वो ज
नलोक हो·षष्ठमसात्वो महर्लोक हो·सप्तमसात्वो देवलोक हो·अष्ठमसात्वो स्वर्गलोक···हियाको

छ ॥ ३३ ॥ सकल-थिति ॥ नववाँ हंफेरि नवय समा खो नक्षत्र लोक ॥ दशाय समा खो चन्द्र लोक ॥ यकादस स

प०वा ८२ खो सूर्य लोक ॥ द्वादस समा खो इन्द्र लोक ॥ त्रयोदस समा खो अग्नि लोक ॥ चतुर्दस समा खो यम लोक ॥

पंचदस समा खो नैरित्य लोक ॥ षोडस समा खो वरुण लोक ॥ सप्तदस समा खो वायु लोक ॥ अष्टादस स

खो कुवेर लोक ॥ यकनविंस समा खो ईशान लोक ॥ तदन्तरं व्रह्म संदेवि लोक ॥ हृतिस्वर्ग लोक कहि

याको छ ॥ ३४ ॥ नवनांपिथिति ॥ नोहें तप भूलोक ... कहियाको छ ॥ नोहें फेरि ये तल भू

लोक सप्त पाताल लोक ॥ ... नागप ... पृथ्वी ... लेपा ... छ ॥ ... ले

खे ल्हे नो ॥ ३५ ॥ ... थिति ॥ ... वाँ हें ... आदिको ॥ ... नाले ... आदि पियाराम ... को

छन ॥ ... नाले ... लोक सम पल्ल ... को ... समस ...

मानकहियाको छ ॥ ... ले ... ते ... को ... छन ॥ ... सं पूर्ण ... कहियाको छ

न ॥ ... छन ॥ ... कोहि ... छन ॥ ... थिति ॥ ... नाल ... राम ८२

रि ... सानिमा ॥ ... कालमा ॥ संपूर्ण ... ता ॥ ... दिनमा ॥ ... मा ॥ ... मा ॥ ... ला

पाप्यविविमा · अलपा · पवनामा · स्याबरपा · अड्कु मपापि विर्ष्य मा · सौ बधिमा · देस्वमा · देवतामाथु
ह्मपा पर्वतपा · अलापा · इति संपूर्णमा उ नैपरमा · स्याशिवेछ ग्रहितियछे न ॥ ३० ॥ एत्यु कल
ताधिम ॥ ये स्नोका काइ नाले नव संपूर्ण वु लेछ नप ल्मा वाक्य वेतिरि क्व · मूह पदार्थ कहिया का
ओ ज्ञानि छ संपूर्ण अड्गु याप छ न · ओं हि वैन क्ष्मव स्याको इ न्छ · ओं हि र त्मा स्यात्स्व स्वरूपी वैत क्ष्मवस्या
कैइ छ · अड कहि दैन · स्याम्ह स्या ओ छ लो · यो अग क्वावि अस्वरूप इ नाले · परिताप देखि नछ
तपानि · स्यो स्या स्या ओ छ लो · वैकुण्ठादि लोक नाना पर्यात नक · स्याबर अड्कु मा स्वकन्मा स्यै छ न्मा कें
दैन ॥ ३८ ॥ ० ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥ ० ॥ [illegible] ॥ स्व वया हिंग्रा ग्र वुस्लेश ब्द को तिरो पइं छ वु
इ त्वा वुस्ले · आति वड्ो वुस्ले इ नाले · यात्रा गुठ लो दुवलोपा टोर्हि त्यादि धर्म ज्ञो अति छ न · लो · सो सं
पूर्ण वुस्लै काम न्ता ले इं छ · ग्र कोले इ दैन · नव वुस्ले सर्व व्यापक ठ लो कहि न्छ न · कल्लाप सौ ला
न · ग्रा का मयैंग्नि · पूर्ण ग्रछेय · अरवरा इ · इत्याध्यपा नपै संपूर्णमा पस्या का गनार · पम कपा

वरोवर धैनिगलो कपापानिवरोवरछन भनिङ्क्रनिप्रपा नपनिछ ॥ १ ॥ स्वर्काशास्वरूपनिविंशा ॥
कस्तावुस्लेपगौ लान स्वर्गफेस्वप्रकाशास्वरूपहोईयाका सपहर्प्रपुवं वमागो वरदेछि होईकिनपास
प.वा पानपापावृष्याका पसर वचन होईदेवो नापा नपाईफिकेदा फर्के स्वाहोईयाका पोब्ज नेहिहोपनि
४४ याको भावनवाकापनिसस्नेछ दुटोछि न ॥ ३ ॥ केवलवनिनि ॥ केवलवो धस्वेरूपपाब्वपपाका
वुस्लेहे कस्लापगौला न नागनस्वप्रसुवुप्रिनि नस्ववस्यापाकासाव्हि फापिंव कपैनि्दु प पंव
हानेन्हिप पं वपहापु न पं वन स्या श्री वारस्वप्नस्कारणा पूलपुकूनि ननिकापनिसाव्हि होईक
नस्वैकास्वप्नपापिहोईयोका उस्लेसपल्ल डुनह रूका स्वा स्याकापनिसाव्हि छन भनिङ्क्रनि
प्रपा नपनिछ दुटोछि न ॥ ४ ॥ स्वप्नवनिनि ॥ येसैकारणा वाङ्गुदेवपनि नाप होईयाका छन स्वप्नं ५०
नकोटिवुस्लोगु कासीनपालकछन स्वप्नंनकोटिवुस्लोगु काथाहस्त्री छन येस्ले पाँहाँ वुस्लेशद राम
डुना ने वुस्लेपनिकोईयाका छन येसैकारणा वुस्लेशाब्द डुना छ सेसाल वैपाप स्याखैवं नस्वकाहि ४४
याकाउनेछन स्वर्कोछि न ॥ ५ ॥ स्वप्नवनिनि ॥ स्वप्नवयाँ हाँ वुस्लेशाब्द डुना छमैसँ पस्वा स्वापेछि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुलोक भाषया ॥ १५ ॥ नन्दनप्रलम्बः ॥ १६ ॥ नलसन्धं यो ज्ञो नापूर्खछ्पा स्वस्वादिन्धपापनि त्वहिंछ स्वयोय क्लै
पनिछ नवनैसेपा विद्या । प्रज्ञाप स्पाकोपनिर ल्पोकोछ स्वश्रुद्धै न ॥ ५ ॥ प्रज्ञा नन्दनिर्ति ॥ नव
प्रज्ञा नज्ञाहासाप्रसेहे स्वाकाशओछ स्वश्रद्वीक्ष्यपाछ स्वतीक्ष्णपविविपार ल्पोकोछ प विवा
पास्त्रापर ल्पोकोर्छ स्वापपाल स्वार ल्पोकोर्छ सस्पपा नव्रसेमार ल्पोकोछ नपपानवुसेपाछ
नाँ हाँहि रत्नपयथालिले नोस स्वनीपमूल्व तैपीयाकोछ ओ आदिपूर्खे ते श्लोकं भाषया ॥ १५ ॥ नन्दनप्रलम्ब यो
संपूर्ण ज्ञानि वाक्य प्रमानमापनि प्रसिद्ध व्रलेछ पनिया कोछ स्वकीर्द्धै न ॥ ६ ॥ नधुनावुसेनि ॥ न
वस्त्रापपपि नव्रलछ नपपि कोहिस्थाल्वाकरहत्पनि उपाश नागदछ न योहिदयेमा ... दिसा
दिरूपप्रायमाकाव्रलदे वतेपस्मा ज्ञानि प्रमानरु नालेनव त्योकेवलगुस्वपन्दा स्वानिगुस्वगुस्व
छ न सूक्ष्मपन्दा स्वानि सूक्ष्मसूक्ष्मछ न व्यापकपन्दापयि व्यापकनैसेपन्दापनि स्वानि व्यापक
छ न ॥ ७ ॥ प्रकाशा सूर्यादिनि पेरि उत्तप्रकाशपन्दापयि प्रकाश स्वानि प्रकाशकाछ न ता नपन्दाप
निज्ञानपयाका स्वानि ज्ञा नस्वरूपकाछ न निस्पपन्दापनिनिस्प स्वानि निस्पकाछ न स्वयपन्दापनि (

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प॰वा ४५ थ्वयस्मृति थ्वयेकाछ्वनं ॥ भ्वयपन्नपानिं भ्वर स्मृतिं भ्वर थ्वछ्वनं ॥ तथ्वयपन्नपसित थ्वस्मृतित
थ्वस्वनपकाछ्वनं ॥ [illegible] ॥ केकिसानिपलौ लात ॥ वयापन्नपानि वया स्मृ
तिवयाछ्वनं ॥ स्मात नपन्नपानि स्मात नस्मृतिं स्मात नकाछ्वनं ॥ सुषपन्नपानि स्मृतिसुखानं
दकाछ्वनं ॥ वैतनपन्नपानि वैत नस्मृति वैतं नकाछ्वनं ॥ नपपन्नपानि नपस्मृति नपकाछ्वनं ॥ श्रो
तिभन्नपानि श्रोतिस्मृति श्रोति स्वनपकाछ्वनं ॥ सो सर्वे श्रोतिपन्नपानि सकीर्ति धकारदेवि
थ्वयाका स्मृति श्रोतिछ्वनं भ्वनिक्रतिपुपा नसस्रै छनु टो छ्वनं ॥ [illegible] ॥
नवानिकुसे ओछ्व सो स्मृतिवंचनियक्रनाले यो थे हे पलो छ्वप स्माद्दे थ्वो दिवचनपाको हि पुसेन
[illegible] वुसेयाहि हापनि थ्वया नगकु नेलो नपयासंकना वार्थ हनकि नयाहां परोक्षगारि कहना कु ५८
नं कष्ट थ्वाथिव नद ॥ [illegible] ॥ थ्ववयोम नवच नदेषिसामास्रु श्वगायुर थ्वोका स्मा
थ्वासदओ छ्वसो ॥ अथर्वशास्त्र वेदकोवाक्य लेगाहिविर्ता यगर्दापा नीनकायाडु हार्दया कोछ्वं ॥ को थ्वोन रा प ४५
पनिपनी लात ॥ पंञ्चकायाडु ॥ हा नकायाडु ॥ कर्मकायाडु ॥ हिनिसनकायाडु वुसे उपास नागनीपायायाव्हं

प॰वा ४६

ग्यो कौ ऽ खण्ड ॥ ११ ॥ पातीमिमि ॥ ये स्तो ग्यापराप शंपनिपध्यपा वैरवा ॥ ये स्तो ईचार हप लेगरिया
कहाईदे स्यो का ब्रह्मपनिशा ब्रह्मलस्य हप ले सो प्रा त्याक न प्रविद्या क्रिशा हप हाई कनपानि स्वरूप
वगरिया को छ ॥ ओं कौं छन ॥ १२ ॥ अथर्वगामिनि ॥ प्रवयो अथर्ववेदा वेद देषि हाईया का ॥ शांख्य
इसैन ॥ लेपयोवा ॥ पानक्षत्रदसैन लेपयोवा ॥ उपदसैन वाटपयोवा ॥ मे क्षशास्त्रादिसं ज्ञपलेगरि
पयोवा ॥ आकाश स्वरूप वश्वरूमाया हांउ नै ब्रह्मपरमात्मा निरोपण ॥ यो गेपश्वर परमात्मा
हरूले आकाश स्वरूप वगरि ॥ आकाश भन्या काउ रूप निपिन्न ॥ संक्षपपारवा ले गरि कहि गया
का छ न ॥ १३ ॥ ❁ ॥ इति श्री शांकराचार्य के अथर्वणा वेद वाका ब्रह्म शब्द निर्णय छ द म राप
म हाँ वा का भाषा ॥ १२ ॥ ❁ ॥ इति सम्वत् १९१७ साल मिति वैसाख शुदि ५ रोज १ ४६
लेखि मिति ... इति लेखनार्थे केदार गिर ॥ शुभमस्तु ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu